This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

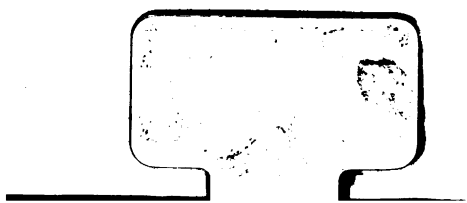

29477 f.2

Specimen. Palimpsesti Vaticani.

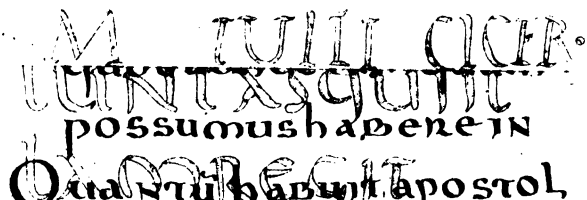

M. T. CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBRORUM RELIQUIAE:

QUAS E PALIMPSESTO ERUTAS NUPER

IN LUCEM EDIDIT

ANGELUS MAIUS,

BIBLIOTHECAE VATICANAE CUSTOS.

EDINBURGI:

MDCCCXXVII.

29477. f 2

BODLEIAN LIBRARY
16 APR. 91
OXFORD

AD LECTOREM.

Non multos abhinc annos, in codice quodam palimpsesto, Angelus Maius, Bibliothecae Vaticanae custos, fragmenta haud parva nobilissimi operis a CICERONE DE RE PUBLICA scripti, ab omnibus autem jamdudum conplorati, sub recentioris aevi Commentariis, ab Augustino in Psalmos Davidis scripto, latitantia invenit. Verba divini illius viri, velut ex tenebris sepulcri eruta, avidis oculis arripuit, tandemque anno MDCCCXXII prelo Romano subjecit. Huic Editioni Principi Prolegomena, Notas, et Apparatum criticum addidit, nec tantùm quod in suo codice erat typis expressit, sed omnia ab omnibus medii aevi scriptoribus ex hoc Ciceronis opere laudata, etiam quae, sensu manco, a grammaticis et lexicographis afferuntur, farra-

ginem sui libri fecit. Itaque grande prodiit volumen, gratum quidem munus eruditis, qui minutam quandam et nimis accuratam diligentiam fere amant, sed lectori, quamvis minus docto, literarum tamen humaniorum cultori, nec pretio nec facilitate legendi commendatum. In editione Londinensi, praeter formam, nihil mutatum est.

Quae cum ita sint, nobismet videmur rem neminjucundam nec inutilem facturi, si omisso omni notarum apparatu, quae perraro ad sensum eliciendum valent, et ejectis quibusdam sententiarum imperfectarum clausulis, hoc summi pretii opusculum, purgatum ac quasi defaecatum, et ad usitatam scribendi et interpungendi formam revocatum, ante oculos studiosae juventutis posuerimus.

EDINBURGI, *e Collegio Jacobi Scoti,* }
octavo Idus Nov. MDCCCXXVII. }

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBER I.

I. ...*Im*petu liberavissent; nec C. Duilius, Aulus Atilius, L. Metellus terrore Carthaginis; non duo Scipiones oriens incendium belli Punici secundi sanguine suo restinxissent; nec id excitatum majoribus copiis aut Quintus Maximus enervavisset, aut M. Marcellus contudisset, aut a portis hujus urbis avulsum P. Africanus compulisset intra hostium moenia. M. vero Catoni, homini ignoto et novo, quo omnes qui isdem rebus studemus quasi exemplari, ad indus-

triam virtutemque ducimur, certe licuit Tusculi se in otio delectare, salubri et propinquo loco. Sed homo demens, ut isti putant, cum cogeret eum necessitas nulla, in his undis et tempestatibus ad summam senectutem maluit jactari, quam in illa tranquillitate atque otio jucundissime vivere. Omitto innumerabiles viros, quorum singuli saluti huic civitati fuerunt: et qui sunt haud procul ab aetatis hujus memoria, commemorare eos desino, ne quis se aut suorum aliquem praetermissum queratur. Unum hoc definio, tantam esse necessitatem virtutis generi hominum a natura, tantumque amorem ad communem salutem defendendam datum, ut ea vis omnia blandimenta voluptatis otiique vicerit.

II. Nec vero habere virtutem satis est, quasi artem aliquam, nisi utare. Etsi ars quidem, cum ea non utare, scientia tamen ipsa teneri potest; virtus in usu sui tota posita est; usus autem ejus est maximus civitatis gubernatio, et earum ipsarum rerum, quas isti in angulis personant, reapse, non oratione, perfectio. Nihil enim dicitur a

philosophis, quod quidem recte honesteque dicatur, quod non ab his partum confirmatumque sit, a quibus civitatibus jura descripta sunt. Unde enim pietas? aut a quibus religio? unde jus, aut gentium, aut hoc ipsum civile quod dicitur? unde justitia, fides, aequitas? unde pudor, continentia, fuga turpitudinis, appetentia laudis et honestatis? undè in laboribus et periculis fortitudo? nempe ab his, qui haec disciplinis informata, alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia legibus. Quin etiam Xenocraten ferunt, nobilem in primis philosophum, cum quaereretur ex eo quid adsequerentur ejus discipuli, respondisse, ut id sua sponte facerent quod cogerentur facere legibus. Ergo ille civis qui id cogit omnes imperio legumque poena, quod vix paucis persuadere oratione philosophi possunt, etiam his qui illa disputant ipsis est praeferendus doctoribus. Quæ etenim istorum oratio tam exquisita, quae sit anteponenda bene constitutae civitati, publico juri, et moribus? Equidem, quemadmodum urbes magnas atque imperiosas, ut appellat Ennius, viculis et castel-

lis praeferendas puto, sic eos qui his urbibus consilio atque auctoritate praesunt, his qui omnis negotii publici expertes sint, longe duco sapientia ipsa esse anteponendos. Et quoniam maxime rapimur ad opes augendas generis humani, studemusque nostris consiliis et laboribus tutiorem et opulentiorem vitam hominum reddere, et ad hanc voluptatem ipsius naturae stimulis incitamur; teneamus eum cursum, qui semper fuit optimi cujusque; neque ea signa audiamus, quae receptui canunt, ut eos etiam revocent qui jam processerint.

III. His rationibus tam certis tamque illustribus opponuntur ab his, qui contra disputant, primum labores qui sint re publica defendenda sustinendi: leve sane impedimentum vigilanti et industrio; neque solum in tantis rebus, sed etiam in mediocribus vel studiis vel officiis vel vero etiam negotiis, contemnendum. Adjunguntur pericula vitae, turpisque ab his formido mortis fortibus viris opponitur: quibus magis id miserum videri solet, natura se consumi et senectute, quam sibi dari tempus, ut possint eam vi-

tam, quae tamen esset reddenda naturae, pro patria potissimum reddere. Illo vero se loco copiosos et disertos putant, cum calamitates clarissimorum virorum injuriasque iis ab ingratis impositas civibus colligunt. Hinc enim illa et apud Graecos exempla; Miltiadem victorem domitoremque Persarum, nondum sanatis vulneribus iis, quae corpore adverso in clarissima victoria accepisset, vitam ex hostium telis servatam in civium vinculis profudisse; et Themistoclem patria, quam liberavisset, pulsum atque proterritum, non in Graeciae portus per se servatos, sed in barbariae sinus confugisse quam adflixerat. Nec vero levitatis Atheniensium crudelitatisque in amplissimos cives exempla deficiunt: quae nata et frequentata apud illos, etiam in gravissimam civitatem nostram dicuntur redundasse. Nam vel exilium Camilli, vel offensio commemoratur Ahalae, vel invidia Nasicae, vel expulsio Laenatis, vel Opimi damnatio, vel fuga Metelli, vel acerbissima C. Marii clades, principum caedes, vel eorum multorum pestes, quae paulo post secutae sunt. Nec

vero jam meo nomine abstinent. Et credo quia nostro consilio ac periculo sese in illa vita atque otio conservatos putant, gravius etiam de nobis queruntur et amantius. Sed haud facile dixerim, cur cum ipsi discendi aut visendi causa maria tramittant. . .

. . . . . .

IV. ...salvam esse, consulatu abiens, in concione populi Romani idem jurante juravissem, facile injuriarum omnium compensarem curam et molestiam. Quamquam nostri casus plus honoris habuerunt quam laboris, neque tantum molestiae, quantum gloriae; majoremque laetitiam ex desiderio bonorum percepimus, quam ex laetitia improborum dolorem. Sed si aliter, ut dixi, accidisset, quî possem queri? cum mihi nihil improviso, nec gravius quam exspectavissem pro tantis meis factis evenisset. Is enim fueram, cui cum liceret aut majores ex otio fructus capere quam ceteris, propter variam suavitatem studiorum in quibus a pueritia vixeram; aut siquid accideret acerbius universis, non praecipuam sed parem cum ceteris fortunae conditionem subire;

non dubitaverim me gravissimis tempestatibus ac paene fluminibus ipsis obvium ferre, conservandorum civium causa, meisque propriis periculis parere commune reliquis otium. Neque enim hac nos patria lege genuit aut educavit; ut nulla quasi alimenta exspectaret a nobis, ac tantummodo nostris ipsa commodis serviens, tutum perfugium otio nostro suppeditaret et tranquillum ad quietem locum; sed ut plurimas et maximas nostri animi, ingenii, consilii partes ipsa sibi ad utilitatem suam pigneraretur; tantumque nobis in nostrum privatum usum, quantum ipsi superesse posset, remitteret.

V. Jam illa perfugia, quae sumunt sibi ad excusationem, quo facilius otio perfruantur, certe minime sunt audienda; cum ita dicunt, accedere ad rem publicam plerumque homines nulla re bona dignos, cum quibus comparari sordidum, confligere autem, multitudine praesertim incitata, miserum et periculosum sit: Quam ob rem neque sapientis esse accipere habenas, cum insanos atque indomitos impetus vulgi cohibere non

possit, neque liberalis, cum impuris atque immanibus adversariis decertantem, vel contumeliarum verbera subire, vel exspectare sapienti non ferendas injurias: proinde quasi bonis et fortibus et magno animo praeditis ulla sit ad rem publicam adeundi causa justior, quam ne pareant improbis, neve ab isdem lacerari rem publicam patiantur; cum ipsi, auxilium ferre si cupiant, non queant.

VI. Illa autem exceptio cui probari tandem potest, quod negant, sapientem susceptum ullam rei publicae partem, extra quam si eum tempus et necessitas coegerit? quasi vero major cuiquam necessitas accidere possit, quam accidit nobis; in qua quid facere potuissem, nisi tum consul fuissem? consul autem esse qui potui, nisi eum vitae cursum tenuissem a pueritia, per quem equestri loco natus pervenirem ad honorem amplissimum? Non igitur potestas est ex tempore, aut cum velis, opitulandi rei publicae, quamvis ea prematur periculis, nisi eo loco sis, ut tibi id facere liceat. Maximeque hoc in hominum doctorum oratione mihi mirum videri solet, quod qui tranquillo mari gubernare se

negent posse, quod nec didicerint nec unquam scire curaverint, iidem ad gubernacula se accessuros profiteantur excitatis maximis fluctibus. Isti enim palam dicere, atque in eo multum etiam gloriari solent, se de rationibus rerum publicarum aut constituendarum aut tuendarum, nihil nec didicisse unquam nec docere; earumque rerum scientiam non doctis hominibus ac sapientibus, sed in illo genere exercitatis concedendam putant. Quare quî convenit polliceri operam suam rei publicae tum denique, si necessitate cogantur? cum, quod est multo proclivius, nulla necessitate premente rem publicam regere nesciant. Equidem, ut verum esset sua voluntate sapientem descendere ad rationes civitatis non solere, sin autem temporibus cogeretur, tum id munus denique non recusare; tamen arbitrarer hanc rerum civilium minime negligendam scientiam sapienti, propterea quod omnia essent ei praeparanda, quibus nesciret an aliquando uti necesse esset.

VII. Haec plurimis a me verbis dicta sunt ob eam causam, quod his libris erat instituta

et suscepta mihi de re publica disputatio; quae ne frustra haberetur, dubitationem ad rem publicam adeundi in primis debui tollere. Ac tamen, siqui sunt qui philosophorum auctoritate moveantur, dent operam parumper atque audiant eos, quorum summa est auctoritas apud doctissimos homines et gloria: quos ego existimo, etiam si qui ipsi rem publicam non gesserint, tamen quoniam de re publica multa quaesierint et scripserint, functos esse aliquo rei publicae munere. Eos vero septem, quos Graeci sapientes nominaverunt, omnes paene video in media re publica esse versatos. Neque enim est ulla res, in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitates aut condere novas aut conservare jam conditas.

VIII. Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut idem et in gerenda re publica aliquid essemus memoria dignum consecuti, et in explicandis rationibus rerum civilium quandam facultatem non modo usu sed etiam studio discendi et docendi essemus auctores; cum superiores alii fuissent in disputationi-

bus perpoliti, quorum res gestae nullae invenirentur; alii in gerendo probabiles, in disserendo rudes: nec vero nostra quaedam est instituenda nova et a nobis inventa ratio, sed unius aetatis clarissimorum ac sapientissimorum nostrae civitatis virorum disputatio repetenda memoria est, quae mihi tibique quondam adolescentulo est a *P.* Rutilio Rufo, Smyrnae cum simul essemus complures dies, exposita, in qua nihil fere quod magno opere ad rationes omnium rerum pertineret praetermissum puto.

IX. Nam cum P. Africanus hic Pauli filius, feriis latinis, Tuditano cons. et Aquilio, constituisset in hortis esse, familiarissimique ejus ad eum frequenter per eos dies ventitaturos se esse dixissent, latinis ipsis mane ad eum primus sororis filius venit Q. Tubero. Quem cum comiter Scipio appellavisset libenterque vidisset; Quid tu, inquit, tam mane, Tubero? dabant enim hae feriae tibi opportunam sane facultatem ad explicandas tuas literas. Tum ille: Mihi vero omne tempus est ad meos libros vacuum; nunquam enim sunt illi occupati; te autem per-

magnum est nancisci otiosum, hoc praesertim motu rei publicae. Tum Scipio: Atqui nactus es, sed mehercule otiosiorem opera quam animo. Et ille: At tu vero animum quoque relaxes oportet; sumus enim multi, ut constituimus, parati, si tuo commodo fieri potest, abuti tecum hoc otio. Sc. Libente me vero, ut aliquid aliquando de doctrinae studiis admoneamur.

X. Tum ille: Vis ne igitur, quoniam et me quodammodo invitas, et tui spem das, hoc primum, Africane, videamus, ante quam veniunt alii, quidnam sit de isto altero sole quod nuntiatum est in senatu? neque enim pauci neque leves sunt qui se duo soles vidisse dicant; ut non tam fides non habenda, quam ratio quaerenda sit. Hic Scipio: Quam vellem Panaetium nostrum nobiscum haberemus, qui cum cetera tum haec caelestia vel studiosissime solet quaerere. Sed ego, Tubero, nam tecum aperte quod sentio loquar, non nimis adsentior in omni isto genere nostro illi familiari, qui, quae vix conjectura, qualia sint, possumus suspicari, sic adfirmat, ut oculis ea cernere videatur aut

tractare plane manu. Quo etiam sapientiorem Socratem soleo judicare, qui omnem ejusmodi curam deposuerit; eaque quae de natura quaererentur, aut majora quam hominum ratio consequi possit, aut nihil omnino ad vitam hominum adtinere, dixerit. Dein Tubero: Nescio, Africane, cur ita memoriae proditum sit, Socratem omnem istam disputationem rejecisse, et tantum de vita et de moribus solitum esse quaerere. Quem enim auctorem de illo locupletiorem Platone laudare possumus? cujus in libris multis locis ita loquitur Socrates, ut etiam cum de moribus, de virtutibus, denique de re publica disputet, numeros tamen et geometriam et harmoniam studeat Pythagorae more conjungere. Tum Scipio: Sunt ista, ut dicis; sed audisse te credo, Tubero, Platonem, Socrate mortuo, primum in Aegyptum discendi causa, post in Italiam et in Siciliam contendisse, ut Pythagorae inventa perdisceret; eumque et cum Archyta tarentino, et cum Timaeo locro multum fuisse, et Philolai commentarios esse nanctum: cumque eo tempore in his locis Pythagorae

nomen vigeret, illum se et hominibus pythagoreis et studiis illis dedisse. Itaque cum Socratem unice dilexisset, eique omnia tribuere voluisset, leporem socraticum subtilitatemque sermonis cum obscuritate Pythagorae et cum illa plurimarum artium gravitate contexuit.

XI. Haec Scipio cum dixisset, L. Furium repente venientem aspexit; eumque, ut salutavit, amicissime adprehendit et in lecto suo conlocavit. Et simul P. Rutilius venisset, qui est nobis lautus sermonis auctor, eum quoque ut salutavit, propter Tuberonem jussit adsidere. Tum Furius: Quid vos agitis? num sermonem vestrum aliquem diremit noster interventus? Minime vero, Africanus; soles enim tu haec studiose investigare quae sunt in hoc genere, de quo instituerat paulo ante Tubero quaerere. Rutilius quidem noster, etiam sub ipsis Numantiae moenibus, solebat mecum interdum ejusmodi aliquid conquirere. Quae res tandem inciderat, inquit Philus? Tum ille: De solibus istis duobus, de quo studeo, Phile, ex te audire quid sentias.

XII. Dixerat hoc ille, cum puer nuntiavit venire ad eum Laelium, domoque jam exisse. Tum Scipio, calceis et vestimentis sumtis, e cubiculo est egressus; et cum paululum inambulavisset in porticu, Laelium advenientem salutavit, et eos, qui una venerant, Spurium Mummium, quem in primis diligebat, et C. Fannium, et Quintum Scaevolam, generos Laelii, doctos adolescentes, jam aetate quaestorios: quos cum omnes salutavisset, convertit se in porticu et conjecit in medium Laelium. Fuit enim hoc in amicitia quasi quoddam jus inter illos, ut militiae propter eximiam belli gloriam Africanum ut deum coleret Laelius; domi vicissim Laelium, quod aetate antecedebat, observaret in parentis loco Scipio. Dein cum essent perpauca inter se uno an altero spatio conlocuti, Scipioni, quo eorum adventus perjucundus et pergratus fuisset, placitum est ut in aprico maxime pratuli loco, quod erat hibernum tempus anni, considerent. Quod cum facere vellent, intervenit vir prudens omnibusque illis et jucundus et carus M. Manilius, qui a Scipione ceterisque

amicissime consalutatus, adsedit proximus Laelio.

XIII. Tum Philus, Non mihi videtur, inquit, quod hi venerunt, alius nobis sermo esse quaerendus, sed agendum accuratius, et dicendum dignum aliquid horum auribus. Hic Laelius: Quid tandem agebatis, aut cui sermoni nos intervenimus? PH. Quaesierat ex me Scipio, quidnam sentirem de hoc quod duo soles visos esse constaret. LAE. Ain vero, Phile, jam explorata nobis sunt ea quae ad domos nostras quaeque ad rem publicam pertineant, siquidem quid agatur in caelo quaerimus? Et ille: An tu ad domos nostras non censes pertinere scire quid agatur et quid fiat domi, quae non ea est, quam parietes nostri cingunt, sed mundus hic totus, quod domicilium quamque patriam dii nobis communem secum dederunt? cum praesertim, si haec ignoremus, multa nobis et magna ignoranda sint. Ac me quidem, ut hercule etiam te ipsum, Laeli, omnesque avidos sapientiae cognitio ipsa rerum consideratioque delectat. Tum Laelius: Non impedio, praesertim quoniam feriati sumus;

sed possumus audire aliquid, an serius venimus? PH. Nihil est adhuc disputatum; et quoniam est integrum libenter tibi, Laeli, ut de eo disseras equidem concessero. LAE. Immo vero te audiamus; nisi forte Manilius interdictum aliquod inter duos soles putat esse componendum, ut ita caelum possideant ut uterque possederit. Tum Manilius: Pergisne eam, Laeli, artem illudere, in qua primum excello ipse; deinde sine qua scire nemo potest quid sit suum, quid alienum? Sed ista mox: nunc audiamus Philum, quem video majoribus jam de rebus, quam me aut quam P. Mucium consuli.

XIV. Tum Philus: Nihil novi vobis adferam, neque quod a me sit cogitatum aut inventum. Nam memoria teneo C. Sulpicium Gallum, doctissimum ut scitis hominem, cum idem hoc visum diceretur, et esset casu apud M. Marcellum, qui cum eo consul fuerat, sphaeram, quam M. Marcelli avus captis Syracusis ex urbe locupletissima atque ornatissima sustulisset, cum aliud nihil ex tanta praeda domum suam deportavisset,

jussisse proferri: cujus ego sphaerae cum persaepe propter Archimedi gloriam nomen audissem, speciem ipsam non sum tanto opere admiratus: erat enim illa venustior et nobilior in vulgus, quam ab eodem Archimede factam posuerat in templo Virtutis Marcellus idem. Sed postea quam coepit rationem hujus operis scientissime Gallus exponere, plus in illo Siculo ingenii, quam videretur natura humana ferre potuisse, judicabam fuisse. Dicebat enim Gallus, sphaerae illius alterius solidae atque plenae vetus esse inventum, et eam a Thalete milesio primum esse tornatam: post autem ab Eudoxo cnidio, discipulo, ut ferebat, Platonis, eandem illam astris caelo inhaerentibus esse descriptam; cujus omnem ornatum et descriptionem, sumptam ab Eudoxo, multis annis post, non astrologiae scientia sed poetica quadam facultate, versibus Aratum extulisse: Hoc autem sphaerae genus, in quo solis et lunae motus inessent, et earum quinque stellarum, quae errantes et quasi vagae nominarentur, in illa sphaera solida non potuisse finiri: Atque in ea admirandum esse

inventum Archimedi, quod excogitasset quemadmodum in dissimillimis motibus inaequabiles et varios cursus servaret una conversio. Hanc sphaeram Gallus cum moveret, fiebat ut soli luna totidem conversionibus in aere illo quot diebus in ipso caelo succederet; ex quo et in caelo [sphaera] solis fieret eadem illa defectio, et incideret luna tum in eam metam quae esset umbra terrae, cum sol e regione . . . . . .

. . . . . .

XV. . . . . fuit quod et ipse hominem diligebam, et in primis patri meo Paulo probatum et carum fuisse cognoveram. Memini, me admodum adolescentulo, cum pater in Macedonia consul esset, et essemus in castris, perturbari exercitum nostrum religione et metu, quod serena nocte subito candens et plena luna defecisset. Tum ille, cum legatus noster esset, anno fere ante quam consul est declaratus, haud dubitavit postridie palam in castris docere, nullum esse prodigium; idque et tum factum esse, et certis temporibus semper futurum, cum sol ita locatus fuisset, ut lunam suo lumine

non posset attingere. Ain tandem, inquit Tubero, docere hoc poterat ille homines paene agrestes, et apud imperitos audebat haec dicere? S. Ille vero, et magna quidem cum. . . . . .

. . . . . .

neque insolens ostentatio, neque oratio abhorrens a persona hominis gravissimi; rem enim magnam adsecutus, quod hominibus perturbatis inanem religionem timoremque dejecerat. . . . . .

XVI. Atque ejusmodi quiddam etiam bello illo maximo, quod Athenienses et Lacedaemonii summa inter se contentione gesserunt, Pericles ille, et auctoritate et eloquentia et consilio princeps civitatis suae, cum obscurato sole tenebrae factae essent repente, Atheniensiumque animos summus timor occupavisset, docuisse cives suos dicitur id quod ipse ab Anaxagora, cujus auditor fuerat, acceperat, certo illud tempore fieri et necessario, cum tota se luna sub orbem solis subjecisset: itaque, etsi non omni intermenstruo, tamen id fieri non posse, nisi certo intermenstruo tempore. Quod cum

disputando rationibusque docuisset, populum liberavit metu: erat enim tunc haec nova et ignota ratio, solem lunae oppositum solere deficere; quod Thaletem milesium primum vidisse dicunt. Id autem postea ne nostrum quidem Ennium fugit, qui [ut] scribit anno quinquagesimo ccc fere post Romam conditam, nonis junii, "soli luna obstitit et nox." Atque hac in re tanta inest ratio atque solertia, ut ex hoc die, quem apud Ennium et in maximis annalibus consignatum videmus, superiores solis defectiones reputatae sint, usque ad illam quae nonis quinctilibus fuit, regnante Romulo: quibus quidem Romulum tenebris, etiamsi natura ad humanum exitum abripuit, virtus tamen in caelum dicitur sustulisse.

XVII. Tum Tubero: Vides ne, Africane, quod paulo ante secus tibi videbatur, doc. . . . . lis quae videant ceteri. Quid porro aut praeclarum putet in rebus humanis, qui haec deorum regna perspexerit? aut diuturnum, qui cognoverit quid sit aeternum? aut gloriosum qui viderit quam parva sit

terra, primum universa, deinde ea pars ejus quam homines incolant; quamque nos in exigua ejus parte adfixi, plurimis ignotissimi gentibus, speremus tamen nostrum nomen volitare et vagari latissime? agros vero et aedificia et pecudes et immensum argenti pondus atque auri qui bona nec putare nec appellare soleat, quod earum rerum videatur ei levis fructus, exiguus usus, incertus dominatus, saepe etiam teterrimorum hominum immensa possessio. Quam est hic fortunatus putandus, cui soli vere liceat omnia non Quiritium sed sapientium jure pro suis vindicare! nec civili nexo, sed communi lege naturae, quae vetat ullam rem esse cujusquam nisi ejus qui tractare et uti sciat: qui imperia consulatusque nostros in necessariis non in expetendis rebus, muneris fungendi gratia subeundos, non praemiorum aut gloriae causa adpetendos putet: qui denique, ut Africanum avum meum scribit Cato solitum esse dicere, possit idem de se praedicare, numquam se plus agere, quam nihil cum ageret; numquam minus solum esse, quam cum solus esset. Quis enim pu-

tare vere potest plus egisse Dionysium tum cum omnia moliendo eripuerit civibus suis libertatem, quam ejus civem Archimedem, cum istam ipsam sphaeram, nihil cum agere videretur, de qua modo dicebatur, effecerit? Quis autem non magis solos esse qui in foro turbaque quicum colloqui libeat non habeant, quam qui nullo arbitro vel secum ipsi loquantur, vel quasi doctissimorum hominum in concilio adsint, cum eorum inventis scriptisque se oblectent? Quis vero divitiorem quemquam putet, quam eum cui nihil desit, quod quidem natura desideret? aut potentiorem, quam illum qui omnia quae expetat consequatur? aut beatiorem, quam qui sit omni perturbatione animi liberatus? aut firmiore fortuna, quam qui ea possideat, quae secum, ut aiunt, vel e naufragio possit eeferre. Quod autem imperium, qui magistratus, quod regnum potest esse praestantius, quam despicientem omnia humana, et inferiora sapientia ducentem, nihil umquam nisi sempiternum et divinum animo volutare? cui persuasum sit, appellari ceteros homines, esse solos eos qui essent politi pro-

priis humanitatis artibus? Ut mihi Platonis illud, seu quis dixit alius, perelegans esse videatur; quem cum ex alto ignotas ad terras tempestas et in desertum littus detulisset, timentibus ceteris propter ignorationem locorum, animadvertisse dicunt in arena geometricas formas quasdam esse descriptas: quas ut vidisset, exclamavisse ut bono essent animo; videre enim se hominum vestigia: quae videlicet ille non ex agri consitura, quam cernebat, sed ex doctrinae indiciis interpretabatur. Quam ob rem, Tubero, semper mihi et doctrina et eruditi homines et tua ista studia placuerunt.

XVIII. Tum Laelius, non audeo quidem, inquit, ad ista, Scipio, dicere; neque tam te aut Philum aut Manilium . . . . . in ipsius paterno genere fuit noster ille amicus, dignus huic ad imitandum,

Egregie cordatus homo catus Aelius Sextus;

qui egregie cordatus et catus fuit et ab Ennio dictus est, non quod ea quaerebat quae

numquam inveniret, sed quod ea respondebat, quae eos qui quaesissent et cura et negotio solverent: cuique contra Galli studia disputanti in ore semper erant illa de Iphigenia Achillis:

Astrologorum signa in caelo quid sit observat: Jovis
Cum capra aut nepa aut exoritur nomen aliquod belluarum.
Quod est ante pedes nemo spectat; caeli scrutantur plagas.

Atque idem, multum enim illum audiebam et libenter, Zethum illum Pacuvii nimis inimicum doctrinae esse dicebat: magis eum delectabat Neoptolemus Ennii, qui se ait philosophari velle, sed paucis; nam omnino haud placere. Quod si studia Graecorum vos tanto opere delectant, sunt alia liberiora et transfusa latius, quae vel ad usum vitae vel etiam ad ipsam rem publicam conferre possumus. Istae quidem artes, si modo aliquid, valent ut paulum acuant et tamquam irritent ingenia puerorum, quo facilius possint majora discere.

XIX. Tum Tubero: Non dissentio a te, Laeli; sed, quaero, quae tu esse majora in-

telligis? LAE. Dicam mehercule, et contemnar a te fortasse, cum tu ista caelestia de Scipione quaesieris; ego autem haec, quae videntur ante oculos, esse magis putem quaerenda. Quid enim mihi L. Pauli nepos, hoc avunculo, nobilissima in familia atque in hac tam clara re publica natus, quaerit quomodo duo soles visi sint; non quaerit cur in una re publica duo senatus, et duo paene jam populi sint? Nam, ut videtis, mors Tiberii Gracchi, et jam ante tota illius ratio tribunatus divisit populum unum in duas partes: obtrectatores autem et invidi Scipionis, initiis factis a P. Crasso et Appio Claudio, tenent nihilo minus illis mortuis senatus alteram partem dissidentem à nobis, auctore Metello et P. Mucio: neque hunc, qui unus potest, concitatis sociis et nomine latino, foederibus violatis, triumviris seditiosissimis aliquid quotidie novi moventibus, bonis viris locupletibus perturbatis, his tam periculosis rebus subvenire patiuntur. Quam ob rem, si me audietis, adolescentes, solem alterum ne metueritis: aut enim nullus esse potest; aut sit sane, ut visus est,

modo ne sit molestus; aut scire istarum rerum nihil; aut etiamsi maxime sciemus, nec meliores ob eam scientiam nec beatiores esse possumus. Senatum vero et populum ut unum habeamus, et fieri potest, et permolestum est nisi fit; et secus esse scimus: et videmus, si id effectum sit, et melius nos esse victuros et beatius.

XX. Tum Mucius: Quid esse igitur censes, Laeli, discendum nobis, ut istud efficere possimus ipsum quod postulas? LAE. Eas artes quae efficiant ut usui civitati simus: id enim esse praeclarissimum sapientiae munus maximumque virtutis vel documentum vel officium puto. Quam ob rem ut hae feriae nobis ad utilissimos rei publicae sermones potissimum conferantur, Scipionem rogemus ut explicet quem existimet esse optimum statum civitatis. Deinde alia quaeremus: quibus cognitis, spero nos ad haec ipsa via perventuros, earumque rerum rationem, quae nunc instant, explicaturos.

XXI. Cum id et Philus et Manilius et Mummius admodum adprobavissent. . . .

. . . . . .

. . . . . non solum ob eam causam fieri volui, quod erat aequum de re publica potissimum principem rei publicae dicere; sed etiam quod memineram, persaepe te cum Panaetio disserere solitum coram Polybio, duobus graecis vel peritissimis rerum civilium; multaque colligere ac docere, optimum longe statum civitatis esse eum quem majores nostri nobis reliquissent. Qua in disputatione quoniam tu paratior es, feceris, ut etiam pro his dicam, si de re publica quid sentias explicâris, nobis gratum omnibus.

XXII. Tum ille: Non possum equidem dicere me ulla in cogitatione acrius aut diligentius solere versari, quam in ista ipsa quae mihi, Laeli, a te proponitur. Etenim, cum in suo quemque opere artificem, qui quidem excellat, nihil aliud cogitare, meditari, curare videam, nisi quo sit in illo genere melior, ego cum mihi sit unum opus hoc a parentibus majoribusque meis relictum, procuratio atque administratio rei publicae, non me inertiorem esse confitear quam opificem quemquam, si minus in maxima arte, quam

illi in minimis, operae consumpserim? Sed neque his contentus sum, quae de ista consultatione scripta nobis summi ex Graecia sapientissimique homines reliquerunt, neque ea quae mihi videntur, anteferre illis audeo. Quam ob rem peto a vobis, ut me sic audiatis, neque ut omnino expertem graecarum rerum, neque ut eas nostris in hoc praesertim genere anteponentem; sed ut unum e togatis, patris diligentia non illiberaliter institutum, studioque discendi a pueritia inocensum, usu tamen et domesticis praeceptis multo magis eruditum quam literis.

XXIII. Hic Philus, Non hercule, inquit, Scipio, dubito quin tibi ingenio praestiterit nemo, usu quidem in re publica rerum maximarum facile omnes viceris: quibus autem studiis semper fueris tenemus. Quam ob rem si, ut dicis, animum quoque contulisti in istam rationem et quasi artem, habeo maximam gratiam Laelio: spero enim multo uberiora fore quae a te dicentur, quam illa quae a Graecis nobis scripta sunt omnia. Tum ille: Permagnam tu quidem expectationem, quod onus sit ei qui magnis

de rebus dicturus est gravissimum, imponis orationi meae. Et Philus: Quamvis sit magna, tamen eam vinces, ut soles: neque enim est periculum, ne te de re publica disserentem deficiat oratio.

XXIV. Hic Scipio: Faciam quod vultis, ut potero, et ingrediar in disputationem ea lege, qua credo omnibus in rebus disserendis utendum esse, si errorem velis tollere, ut ejus rei de qua quaeretur si nomen quod sit conveniat, explicetur quid declaretur eo nomine: quod si convenerit, tum demum decebit ingredi in sermonem; numquam enim, quale sit illud de quo disputabitur, intelligi poterit, nisi quod sit fuerit intellectum prius. Quare quoniam de re publica quaerimus, hoc primum videamus, quid sit id ipsum quod quaerimus. Cum approbavisset Laelius; nec vero, inquit Africanus, ita disseram de re tam illustri tamque nota, ut ad illa elementa revolvar, quibus uti docti homines his in rebus solent, ut a prima congressione maris et feminae, deinde a progenie et cognatione ordiar; verbisque quid sit et quot modis quidque dicatur definiam sae-

pius. Apud prudentes enim homines et in maxima re publica summa cum gloria belli domique versatos cum loquar, non committam ut sit illustrior illa ipsa res, de qua disputem, quam oratio mea: nec enim hoc suscepi ut tamquam magister persequerer omnia; neque hoc polliceor me effecturum, ut ne qua particula in hoc sermone praetermissa sit. Tum Laelius: Ego vero istud ipsum genus orationis quod polliceris exspecto.

XXV. Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi; populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis juris consensu et utilitatis communione sociatus. Ejus autem prima causa coëundi est, non tam imbecillitas, quam naturalis quaedam hominum quasi congregatio: non est enim singulare nec solivagum genus hoc, sed ita generatum, ut ne in omnium quidem rerum affluentia. . .

XXVI. . . . *quae*dam quasi semina; neque reliquarum virtutum, nec ipsius rei publicae reperiatur ulla institutio. Hi coetus igitur, hac de qua exposui causa instituti, sedem primum certo loco domiciliorum causa con-

stituerunt; quam cum locis manuque saepsissent, ejusmodi conjunctionem tectorum oppidum vel urbem appellaverunt, delubris distinctam spatiisque communibus. Omnis ergo populus, qui est talis coetus multitudinis qualem exposui; omnis civitas, quae est constitutio populi; omnis res publica, quae, ut dixi, populi res est, consilio quodam regenda est, ut diuturna sit. Id autem consilium primum semper ad eam causam referendum est, quae causa genuit civitatem. Deinde, aut uni tribuendum est; aut delectis quibusdam; aut suscipiendum est multitudini atque omnibus. Quare cum penes unum est omnium summa rerum, regem illum unum vocamus, et regnum ejus rei publicae statum. Cum autem est penes delectos, tum illa civitas optimatium arbitrio regi dicitur. Illa autem est civitas popularis, sic enim appellant, in qua in populo sunt omnia. Atque horum trium generum quodvis, si teneat illud vinculum quod primum homines inter se rei publicae causa societate devinxit, non perfectum illud quidem neque mea sententia optimum, sed to-

lerabile tamen, et aliud alio possit esse praestantius. Nam vel rex aequus ac sapiens; vel delecti ac principes cives; vel ipse populus, quamquam id est minime probandum, tamen nullis interjectis iniquitatibus aut cupiditatibus, posse videtur aliquo esse non incerto statu.

XXVII. Sed et in regnis nimis expertes sunt ceteri communis juris et consilii: et in optimatium dominatu vix particeps libertatis potest esse multitudo, cum omni consilio communi ac potestate careat: et cum omnia per populum geruntur, quamvis justum atque moderatum, tamen ipsa aequabilitas est iniqua, cum habet nullos gradus dignitatis. Itaque, si Cyrus ille Perses justissimus fuit sapientissimusque rex, tamen mihi populi res—ea enim est, ut dixi antea, publica—non maxime expetenda fuisse illa videtur, cum regeretur unius nutu. Ac modo si Massilienses nostri clientes per delectos et principes cives summa justitia reguntur, inest tamen in ea conditione populi similitudo quaedam servitutis. Si Athenienses quibusdam temporibus, sublato Areopago, ni-

hil nisi populi scitis ac decretis agebant, quoniam distinctos dignitatis gradus non habebant, non tenebat ornatum suum civitas.

XXVIII. Atque hoc loquor de tribus his generibus rerum publicarum non turbatis atque permixtis, sed suum statum tenentibus. Quae genera primum sunt in iis singula vitiis, quae ante dixi: deinde habent perniciosa alia vitia: nullum est enim genus illarum rerum publicarum, quod non habeat iter ad finitimum quoddam malum praeceps ac lubricum. Nam illi regi, ut eum potissimum nominem, tolerabili, aut si vultis, etiam amabili Cyro, subest ad immutandi animi licentiam crudelissimus ille Phalaris, cujus in similitudinem dominatus unius proclivi cursu et facili delabitur. Illi autem Massiliensium paucorum et principum administrationi civitatis finitimus est qui fuit quodam tempore apud Athenienses, Triginta consensus et factio. Jam Atheniensium populi potestatem omnium rerum ipsi ne alios requiramus, ad furorem multitudinis licentiamque conversam pesti[illegible] . . . . . .

. . . . . .

XXIX. .....teterrimus et hac vel optimatium, vel factiosa tyrannica illa, vel regia, vel etiam persaepe populari: itemque ex ea genus aliquod ecflorescere ex illis quae ante dixi solet: mirique sunt orbes et quasi circuitus in rebus publicis commutationum et vicissitudinum: quos cum cognosse sapientis est, tum vero prospicere impendentes, in gubernanda re publica moderantem cursum atque in sua potestate retinentem, magni cujusdam civis et divini paene est viri. Itaque quartum quoddam genus rei publicae maxime probandum esse sentio, quod est ex his, quae prima dixi, moderatum et permixtum tribus.

XXX. Hic Laelius: Scio tibi ita placere, Africane: saepe enim ex te audivi; sed tamen, nisi molestum est, ex tribus istis modis rerum publicarum velim scire quod optimum judices. Nam vel profuerit aliquid ad cog . . . . . .

. . . . . .

XXXI. . . . . et talis est quaeque res

publica, qualis ejus aut natura aut voluntas qui illam regit. Itaque nulla alia in civitate, nisi in qua populi potestas summa est, ullum domicilium libertas habet: qua quidem certe nihil potest esse dulcius; et quae si aequa non est, ne libertas quidem est. Qui autem aequa potest esse, omitto dicere in regno, ubi ne obscura quidem est aut dubia servitus; sed in istis civitatibus, in quibus verbo sunt liberi omnes; ferunt enim suffragia, mandant imperia, magistratus ambiuntur, rogantur; sed ea dant magis, quae etiamsi nolint, danda sint; et quae ipsi non habent, unde alii petunt: sunt enim expertes imperii, consilii publici, judicii delectorum judicum; quae familiarum vetustatibus aut pecuniis ponderantur. In libero autem populo, ut Rhodi, ut Athenis, nemo est civium qui . . . . . .

. . . . . .

XXXII. ...populo aliquis unus pluresve divitiores opulentioresque extitissent, tum ex eorum fastidio et superbia nata esse commemorant, cedentibus ignavis et imbecillis, et arrogantiae divitum succumbentibus. Si

vero jus suum populi teneant, negant quicquam esse praestantius, liberius, beatius: quippe qui domini sint legum, judiciorum, belli, pacis, foederum, capitis uniuscujusque, pecuniae. Hanc unam rite rem publicam, id est rem populi, appellari putant. Itaque et a regum et a patrum dominatione solere in libertatem rem populi vindicari, non ex liberis populis reges requiri, aut potestatem atque opes optimatium. Et vero negant oportere indomiti populi vitio genus hoc totum liberi populi repudiari: concordi populo, et omnia referenti ad incolumitatem et ad libertatem suam, nihil esse immutabilius, nihil firmius. Facillimam autem in ea re publica esse concordiam, in qua idem conducat omnibus: ex utilitatis varietatibus, cum aliis aliud expediat, nasci discordias. Itaque cum patres rerum potirentur, numquam constitisse civitatis statum. Multo jam id in regnis minus, quorum, ut ait Ennius,

Nulla regni sancta sócietas nec fides est.

Quare cum lex sit civilis societatis vinculum, jus autem legis aequale, quo jure societas

civium teneri potest, cum par non sit conditio civium? Si enim pecunias aequari non placet, si ingenia omnium paria esse non possunt; jura certe paria debent esse eorum inter se, qui sunt cives in eadem re publica. Quid est enim civitas, nisi juris societas?

. . . . . .

XXXIII. Ceteras vero res publicas ne appellandas quidem putant iis nominibus quibus illae sese appellari velint. Cur enim regem appellem, Jovis optimi nomine, hominem dominandi cupidum aut imperii singularis, populo oppresso dominantem, non tyrannum potius? tam enim esse clemens tyrannus quam rex importunus potest; ut hoc populorum interesit, utrum comi domino an aspero serviant; quin serviant quidem fieri non potest. Quo autem modo adsequi poterat Lacedaemon illa, tum cum praestare putabatur disciplina rei publicae, ut bonis uteretur justisque regibus, cum esset habendus rex quicumque genere regio natus esset? Nam optimates quidem quis ferat, qui non populi concessu, sed suis comitiis hoc sibi nomen adrogaverunt? Qui enim judicatur

iste optimus doctrina, artibus, studiis? Audio quando" . . . . . .

. . . . . .

XXXIV. . . . si fortuito id faciet, tam cito evertetur, quam navis, si e vectoribus sorte ductus ad gubernacula accesserit. Quod si liber populus deliget quibus se committat; deligetque, si modo salvus esse vult, optimum quemque; certe in optimorum consiliis posita est civitatium salus: praesertim cum hoc natura tulerit, non solum ut summi virtute et animo praeessent imbecillioribus, sed ut hi etiam parere summis velint. Verum hunc optimum statum pravis hominum opinionibus eversum esse dicunt, qui ignoratione virtutis, quae cum in paucis est, tum in paucis judicatur et cernitur, opulentos homines et copiosos, tum genere nobili natos, esse optimos putant. Hoc errore vulgicum rem publicam opes paucorum, non virtutes, tenere coeperunt, nomen illi principes optimatium mordicus tenent, re autem carent eo nomine. Nam divitiae, nomen, opes vacuae consilio et vivendi atque aliis imperandi modo, dedecoris plenae sunt et insolentis super-

biae: nec ulla deformior species est civitatis, quam illa in qua opulentissimi optimi putantur. Virtute vero gubernante rem publicam quid potest esse praeclarius? cum is qui imperat aliis, servit ipse nulli cupiditati; cum quas ad res cives instituit et vocat, eas omnes complexus est ipse; nec leges imponit populo, quibus ipse non pareat; sed suam vitam ut legem praefert suis civibus. Qui si unus satis omnia consequi posset, nihil opus esset pluribus; si universi videre optimum et in eo consentire possent, nemo delectos principes quaereret. Difficultas ineundi consilii rem a rege ad plures; error et temeritas populorum a multitudine ad paucos transtulit. Sic inter infirmitatem unius temeritatemque multorum medium optimates possederunt locum, quo nihil potest esse moderatius: quibus rem publicam tuentibus, beatissimos esse populos necesse est, vacuos omni cura et cogitatione; aliis permisso otio suo, quibus id tuendum est, neque committendum ut sua commoda populus negligi a principibus putet. Nam aequabilitas quidem juris, quam amplexan-

tur liberi populi, neque servari potest: ipsi enim populi, quamvis soluti effrenatique sint, praecipue multis multa tribuunt, et est in ipsis magnus dilectus hominum et dignitatum; eaque quae appellatur aequabilitas iniquissima est. Cum enim par habetur honos summis et infimis, qui sint in omni populo, necesse est ipsa aequitas iniquissima sit: quod in iis civitatibus, quae ab optimis reguntur, accidere non potest. Haec fere, Laeli, et quaedam ejusdem generis ab iis, qui eam formam rei publicae maxime laudant, disputari solent.

XXXV. Tum Laelius: Quid tu, inquit, Scipio, e tribus istis, quid maxime probas? Sc. Recte quaeris quod maxime e tribus; quoniam eorum nullum ipsum per se separatim probo; anteponoque singulis illud quod conflatum fuerit ex omnibus. Sed si unum ac simplex probandum *sit*, regium *prob*em *atque in* pri*mis laudem*. In *primo genere tamen quod* hoc loco appellatur, occurrit nomen quasi patrium regis, ut ex se natis ita consulentis suis civibus, et eos conservantis stu*dios*ius quam *red*igentis *in ser-*

vitutem: ut sane utilius sit facultatibus et mente exiguos sustentari unius optimi et summi viri diligentia. Adsunt optimates, qui se melius hoc idem facere profiteantur; plusque fore dicant in pluribus consilii quam in uno, et eandem tamen aequitatem et fidem. Ecce autem maxima voce clamat populus, neque se uni neque paucis velle parere; libertate ne feris quidem quicquam esse dulcius; hac omnes carere, sive regi sive optimatibus serviant. Ita caritate nos capiunt reges, consilio optimates, libertate populi: ut in comparando difficile ad eligendum sit quid maxime velis. Lae. Credo, inquit, sed expediri quae restant vix poterunt, si hoc inchoatum reliqueris.

XXXVI. Sc. Imitemur ergo Aratum, qui magnis de rebus dicere exordiens, a Jove incipiendum putat. Lae. Quo Jove? aut quid habet illius carminis simile haec oratio? Sc. Tantum, inquit, ut rite ab eo dicendi principia capiamus, quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes docti indoctique uno ore consentiunt. Quid? inquit Laelius. Et ille: Quid censes nisi quod est

ante oculos? Sive haec ad utilitatem vitae constituta sint a principibus rerum publicarum, ut rex putaretur unus esse in caelo, qui nutu, ut ait Homerus, totum Olympum converteret; idemque et rex et pater haberetur omnium: magna auctoritas est multique testes; siquidem omnes multos appellari placet; ita consensisse gentes, decretis videlicet principum, nihil esse rege melius, quoniam deos omnes censent unius regi numine. Sive haec in errore imperitorum posita esse et fabularum similia didicimus; audiamus communes quasi doctores eruditorum hominum, qui tamquam oculis illa viderunt, quae nos vix audiendo cognoscimus. Quinam, inquit Laelius, isti sunt? Et ille: Qui natura omnium rerum pervestiganda senserunt omnem hunc mundum mente . .

. . . . . .

XXXVII. ...Sed si vis, Laeli, dabo tibi testes nec nimis antiquos nec ullo modo barbaros. Lae. Istos, inquit, volo. Sc. Videsne igitur minus quadringentorum annorum esse hanc urbem ut sine regibus sit? Lae. Vero minus. Sc. Quid ergo? haec quadringen-

torum annorum aetas ut urbis et civitatis, num valde longa est? LAE. Ista vero, inquit, adulta vix. Sc. Ergo his annis quadringentis Romae rex erat. LAE. Et superbus quidem. Sc. Quid supra? LAE. Justissimus; et deinceps retro usque ad Romulum, qui ab hoc tempore anno sexcentesimo rex erat. Sc. Ergo ne iste quidem pervetus. LAE. Minime, ac prope senescente jam Graecia. Sc. Cedo, num barbarorum Romulus rex fuit? LAE. Si ut Graeci dicunt omnes aut Graios esse aut barbaros, vereor ne barbarorum rex fuerit; sin id nomen moribus dandum est non linguis, non Graecos minus barbaros quam Romanos puto. Et Scipio; Atqui ad hoc, de quo agitur, non quaerimus gentem, ingenia quaerimus. Si enim et prudentes homines et non veteres, reges habere voluerunt, utor neque perantiquis neque inhumanis ac feris testibus.

XXXVIII. Tum Laelius: Video te, Scipio, testimoniis satis instructum: sed apud me, ut apud bonum judicem, argumenta plus quam testes valent. Tum Scipio: Utere igitur argumento, Laeli, tute ipse sensus tui.

Cujus, inquit ille, sensus? Sc. Si quando si forte tibi visus es irasci alicui. Lae. Ego vero saepius quam vellem. Sc. Quid? tum cum tu es iratus, permittis illi iracundiae dominatum animi tui? —. Non mehercule, inquit: sed imitor Archytam illum tarentinum, qui cum ad villam venisset, et omnia aliter offendisset ac jusserat: Te, te infelicem! inquit villico, quem necassem jam verberibus, nisi iratus essem. Optime, inquit Scipio. Ergo Archytas iracundiam, videlicet dissidentem a ratione, seditionem quandam animi movere ducebat, eam consilio sedari volebat. Adde avaritiam, adde imperii, adde gloriae cupiditatem, adde libidines; et illud videre est, in animis hominum regale si imperium sit, unius fore dominatum, consilii scilicet; ea est enim animi pars optima: consilio autem dominante, nullum esse libidinibus, nullum irae, nullum temeritati locum. —. Sic, inquit, est. Sc. Probas igitur animum ita affectum? —. Nihil vero, inquit, magis. Sc. Ergo non profecto probares, si, consilio pulso, libidines, quae sunt innumerabiles, iracundiaeve tenerent omnia.

Lae. Ego vero nihil isto animo, nihil ita animato homine miserius ducerem. Sc. Sub regno igitur tibi esse placet omnes animi partes, et eas regi consilio. Lae. Mihi vero sic placet. Sc. Cur igitur dubitas quid de re publica sentias? in qua, si in plures translata res sit, intelligi jam licet, nullum fore quod praesit imperium; quod quidem, nisi unum sit, esse nullum potest.

XXXIX. Tum Laelius: Quid quaeso interest inter unum et plures, si justitia est in pluribus? Et Scipio: Quoniam testibus meis intellexi, Laeli, te non valde moveri, non desinam te uti teste, ut hoc quod dico probem. Me, inquit ille, quonam modo? Sc. Quia animum adverti nuper cum essemus in Formiano, te familiae valde interdicere ut uni dicto audiens esset. Lae. Quippe villico. Sc. Quid domi? pluresne praesunt negotiis tuis? Lae. Immo vero unus, inquit. Sc. Quid? totam domum num quis alter, praeter te, regit? Lae. Minime vero. Sc. Quin tu igitur concedis idem in re publica, singulorum dominatus, si modo justi sint, esse optimos? Lae. Adducor igitur et propemodum adsentior,

XL. Et Scipio: Tum magis adsentiare, Laeli, si, ut omittam similitudines, uni gubernatori, uni medico, si digni modo sint iis artibus, rectius esse alteri navem committere, aegrum alteri, quam multis, ad majora pervenero. LAE. Quaenam ista sunt? Sc. Quid? tu non vides unius importunitate et superbia Tarquinii, nomen huic populo in odium venisse regium? —. Video vero, inquit. Sc. Ergo etiam illud vides, de quo progrediente oratione ventura me dicturum puto, Tarquinio exacto, mira quadam exultasse populum insolentia libertatis: tum exacti in exilium innocentes, tum bona direpta multorum, tum annui consules, tum demissi populo fasces, tum provocationes omnium rerum, tum secessio plebis, tum prorsus ita acta pleraque ut in populo essent omnia. —. Est, inquit, ut dicis.—Est vero, inquit Scipio, in pace et otio: licet enim lascivire dum nihil metuas, ut in navi, ac saepe etiam in morbo levi. Sed ut ille qui navigat, cum subito mare coepit horrescere, et ille aeger, ingravescente morbo, unius opem implorat; sic noster populus in pace et domi

imperat et ipsis magistratibus minatur, recusat, appellat, provocat; in bello sic paret ut regi: valet enim salus plus quam libido. Gravioribus vero bellis etiam sine collega omne imperium nostri penes singulos esse voluerunt, quorum ipsum nomen vim suae potestatis indicat. Nam dictator quidem ab eo appellatur quia dicitur; sed in nostris libris vides eum, Laeli, magistrum populi appellari. —. Video, inquit.—Et Scipio, sapienter igitur illi veteres . . . . . .

. . . . . .

XLI. ...justo quidem rege cum est populus orbatus, sicut ait Ennius, post optimi regis obitum,

Pectora dia tenet desiderium, simul inter
Sese sic memorant, O Romule, Romule die,
Qualem te patriae custodem dî genuerunt!
O pater! O genitor! O sanguen dîs oriundum!

Non heros nec dominos appellabant eos quibus juste paruerunt; denique ne reges quidem; sed patriae custodes, sed patres et deos. Nec sine causa. Quid enim adjungunt?

Tu produxisti nos intra luminis oras.

Vitam, honorem, decus sibi datum esse jus-

titia regis existimabant. Mansisset eadem voluntas in eorum posteris, si regum similitudo permansisset: sed vides unius injustitia concidisse genus illud totum rei publicae. —. Video vero, inquit, et studeo cursus istos mutationum non magis in nostra quam in omni re publica noscere.

XLII. Et Scipio: Est omnino, cum de illo genere rei publicae quod maxime probo quae sentio dixero, accuratius tibi dicendum de commutationibus rerum publicarum; etsi minime facile eas in ea re publica futuras puto. Sed hujus regiae prima et certissima est illa mutatio. Cum rex injustus esse coeperit, perit illud illico genus, et est idem ille tyrannus, deterrimum genus et finitimum optimo: quem si optimates oppresserunt, quod ferme evenit, habet statum res publica de tribus secundarium: est enim quasi regium, id est, patrium consilium populo bene consulentium principum. Sin per se populus interfecit aut ejecit tyrannum, est moderatior quoad sentit et sapit, et sua re gesta laetatur, tuerique vult per se constitutam rem publicam. Si quando aut regi

justo vim populus attulerit regnove eum spoliaverit; aut etiam, id quod evenit saepius, optimatium sanguinem gustavit, ac totam rem publicam substravit libidini suae; cave putes aut mare ullum aut flammam esse tantam, quam non facilius sit sedare, quam effrenatam insolentia multitudinem.

XLIII. Tum fit illud quod apud Platonem est luculente dictum, si modo id exprimere latine potuero, nam difficile factu est; sed conabor tamen. "Cum enim, inquit, inexplebiles populi fauces exaruerunt libertatis siti, malisque usus ille ministris, non modice temperatam sed nimis meracam libertatem sitiens hauserit; tum magistratus et principes, nisi valde lenes et remissi sint et large sibi libertatem ministrent, insequitur, insimulat, arguit: praepotentes, reges, tyrannos vocat." Puto enim tibi haec esse nota. —. Vero mihi, inquit ille, notissima.— Sc. Ergo illa sequuntur: "Eos qui pareant principibus agitari ab eo populo, et servos voluntarios appellari; eos autem, qui in magistratu privatorum similes esse velint, eosque privatos, qui efficiant nequid inter

privatum et magistratum differat, ferunt laudibus et mactant honoribus, ut necesse sit in ejusmodi re publica plena libertatis esse omnia; ut et privata domus omnis vacet dominatione, et hoc malum usque ad bestias perveniat; denique ut pater filium metuat; filius patrem negligat: absit omnis pudor, ut plane liberi sint: nihil intersit civis sit an peregrinus: magister ut discipulos metuat et iis blandiatur, spernantque discipuli magistros: adolescentes ut senum sibi pondus adsumant, senes autem ad ludum adolescentium descendant, ne sint iis odiosi et graves. Ex quo fit ut etiam servi se liberius gerant; uxores eodem jure sint quo viri. Quin tanta libertate canes etiam et equi, aselli denique, liberi sint, sic incurrant, ut iis de via decedendum sit. Ergo ex hac infinita, inquit, licentia haec summa cogitur, ut ita fastidiosae mollesque mentes evadant civium, ut si minima vis adhibeatur imperii, irascantur et perferre nequeant: ex quo leges quoque incipiunt negligere, ut plane sine ullo domino sint."

LXIV. Tum Laelius: Prorsus, inquit, expressa sunt a te quae dicta sunt ab illo. Sc. Atque ut jam ad sermonis mei morem revertar: ex hac nimia licentia, quam illi solam libertatem putarent, ait ille, ut e stirpe quadam, existere et quasi nasci tyrannum. Nam ut ex nimia potentia principum oritur interitus principum, sic hunc nimis liberum populum libertas ipsa servitute afficit. Sic omnia nimia, cum vel in tempestate vel in agris vel in corporibus laetiora fuerunt, in contraria fere convertuntur, maximeque id in rebus publicis evenit: nimiaque illa libertas et populis et privatis in nimiam servitutem cadit. Itaque ex hac maxima libertate tyrannus gignitur, et illa injustissima et durissima servitus. Ex hoc enim populo indomito vel potius immani deligitur aliquis plerumque dux contra illos principes adflictos jam et depulsos loco, audax, impurus, consectans proterve bene-saepe de re publica meritos, populo gratificans et aliena et sua: cui quia privato sunt oppositi timores, dantur imperia et ea continuantur, praesidiis etiam, ut Athenis Pisistratus, saepiuntur:

postremo, a quibus producti sunt, existunt eorum ipsorum tyranni; quos si boni oppresserunt, ut saepe fit, recreatur civitas; sin audaces, fit illa factio genus aliud tyrannorum: eademque oritur etiam ex illo saepe optimatium praeclaro statu, cum ipsos principes aliqua pravitas de via deflexit. Sic tanquam pilam rapiunt inter se rei publicae statum, tyranni ab regibus; ab iis autem principes aut populi; a quibus aut factiones aut tyranni: nec diutius unquam tenetur idem rei publicae modus.

XLV. Quod ita cum sit, tribus primis generibus longe praestat mea sententia regium; regio autem ipsi praestabit id quod erit aequatum et temperatum ex tribus optimis rerum publicarum modis. Placet enim esse quiddam in re publica praestans et regale; esse aliud auctoritate principum partum ac tributum; esse quasdam res servatas judicio voluntatique multitudinis. Haec constitutio primum habet aequabilitatem quandam magnam, qua carere diutius vix possunt liberi; deinde firmitudinem, quod et illa prima facile in contraria vitia conver-

tuntur, ut existat ex rege dominus, ex optimatibus factio, ex populo turba et confusio; quodque ipsa genera generibus saepe commutantur novis. Hoc in hac juncta moderateque permixta conformatione rei publicae non ferme sine magnis principum vitiis evenit. Non est enim causa conversionis, ubi in suo quisque est gradu firmiter collocatus, et non subest quo praecipitet ac decidat.

XLVI. Sed vereor, Laeli, vosque homines amicissimi ac prudentissimi, ne si diutius in hoc genere verser, quasi praecipientis cujusdam et docentis, et non vobiscum simul considerantis esse videatur oratio mea. Quam ob rem ingrediar in ea, quae nota sunt omnibus, quaesita autem a nobis jamdiu. Sic enim decerno, sic sentio, sic adfirmo, nullam omnium rerum publicarum aut constitutione aut descriptione aut disciplina conferendam esse cum ea quam patres nostri nobis acceptam jam inde a majoribus reliquerunt. Quam, si placet, quoniam ea, quae tenebatis ipsi, etiam ex me audire voluistis, simul et qualis sit et optimam esse ostendam: expositaque ad exemplum nostra re publica, accomodabo

ad eam, si potuero, omnem illam orationem, quae est mihi habenda de optimo civitatis statu. Quod si tenere et consequi potuero, cumulate munus hoc, cui me Laelius praeposuit, ut opinio mea fert, effecero.

XLVII. Tum Laelius, Tuum vero, inquit, Scipio, ac tuum quidem munus. Quis enim te potius aut de majorum dixerit institutis? cum sis clarissimis ipse majoribus; aut de optimo statu civitatis? quem si habemus, etsi ne nunc quidem, tum vero quis te possit esse florentior? aut de consiliis in posterum providendis? cum tu, duobus hujus urbis terroribus depulsis, in omne tempus prospexeris.

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBER II.

I....Ut omnes vidit incensos cupiditate audiendi, ingressus est sic loqui Scipio: Catonis hoc senis est; quem, ut scitis, unice dilexi maximeque sum admiratus, cuique vel patris utriusque judicio, vel etiam meo studio, me totum ab adolescentia dedidi; cujus me numquam satiare potuit oratio: tantus erat in homine usus rei publicae, quam et domi et militiae cum optime tum etiam diutissime gesserat, et modus in di-

cendo, et gravitate mixtus lepos, et summum vel discendi studium vel docendi, et orationi vita admodum congruens. Is dicere solebat, ob hanc causam praestare nostrae civitatis statum ceteris civitatibus, quod in illis singuli fuissent fere, quorum suam quisque rem publicam constituissent legibus atque institutis suis; ut Cretum Minos; Lacedaemoniorum Lycurgus; Atheniensium, quae persaepe commutata esset, tum Theseus, tum Draco, tum Solo, tum Clisthenes, tum multi alii, postremo exsanguem jam et jacentem doctus vir Phalereus sustentasset Demetrius; nostra autem res publica non unius esset ingenio sed multorum; nec una hominis vita, sed aliquot constituta seculis et aetatibus. Nam neque ullum ingenium tantum extitisse dicebat, ut quem res nulla fugeret quisquam aliquando fuisset; neque cuncta ingenia collata in unum tantum posse uno tempore providere, ut omnia complecterentur sine rerum usu ac vetustate. Quam ob rem, ut ille solebat, ita nunc mea repetet oratio populi *originem*; libenter enim etiam verbo utor Catonis.

Facilius autem quod est propositum consequar, si nostram rem publicam vobis et nascentem, et crescentem, et adultam, et jam firmam atque robustam ostendero, quam si mihi aliquam, ut apud Platonem Socrates, ipse finxero.

II. Hoc cum omnes approbavissent: quod habemus igitur institutae rei publicae tam clarum ac tam omnibus notum exordium, quam hujus urbis condendae principium profectum a Romulo? qui patre Marte natus; concedamus enim famae hominum, praesertim non inveteratae solum sed etiam sapienter a majoribus proditae, bene meriti de rebus communibus ut genere etiam putarentur, non solum ingenio, esse divino: Is igitur, ut natus cum Remo fratre, dicitur ab Amulio rege Albano ob labefactandi regni timorem ad Tiberim exponi jussus esse. Quo in loco cum esset silvestris belluae sustentatus uberibus, pastoresque eum sustulissent et in agresti cultu laboreque aluissent, perhibetur, ut adoleverit, et corporis viribus et animi ferocitate tantum ceteris praestitisse, ut omnes qui tum eos agros,

ubi hodie est haec urbs, incolebant, aequo animo illi libenterque parerent. Quorum copiis cum se ducem praebuisset, ut jam a fabulis ad facta veniamus, oppressisse Longam Albam, validam urbem et potentem temporibus illis, Amuliumque regem interemisse fertur.

III. Quia gloria parta, urbem auspicato condere et firmare dicitur primum cogitavisse rem publicam. Urbi autem locum, quod est ei qui diuturnam rem publicam serere conatur diligentissime providendum, incredibili opportunitate delegit. Neque enim ad mare admovit, quod ei fuit illa manu copiisque facillimum, ut in agrum Rutulorum Aboriginumve procederet, aut in ostio Tiberino, quem in locum multis post annis rex Ancus coloniam deduxit, urbem ipse conderet; sed hoc vir excellenti providentia sensit ac vidit, non esse opportunissimos situs maritimos urbibus eis quae ad spem diuturnitatis conderentur atque imperii. Primum quod essent urbes maritimae non solum multis periculis oppositae, sed etiam caecis. Nam terra continens ad-

ventus hostium non modo expectatos, sed etiam repentinos, multis indiciis et quasi fragore quodam et sonitu ipso ante denuntiat. Neque vero quisquam potest hostis advolare terra, quin eum non modo esse, sed etiam quis et unde sit, scire possimus. Maritimus vero ille et navalis hostis ante adesse potest, quam quisquam venturum esse suspicari queat. Nec vero cum venit prae se fert aut qui sit, aut unde veniat, aut etiam quid velit; denique ne nota quidem ulla, pacatus an hostis sit, discerni ac judicari potest.

IV. Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac mutatio morum: adiscuntur enim novis sermonibus ac disciplinis, et importantur non merces solum adventitiae sed etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum. Jam, qui incolunt eas urbes non haerent in suis sedibus, sed volucri semper spe et cogitatione rapiuntur a domo longius; atque etiam cum manent corpore, animo tamen excurrunt et vagantur. Nec vero ulla res magis labefactatam diu et Carthaginem et Corinthum pervertit aliquando, quam hic error ac dissipatio civium, quod mercandi

cupiditate et navigandi et agrorum et armorum cultum reliquerant. Multa etiam ad luxuriam invitamenta perniciosa civitatibus suppeditantur finari, quae vel capiuntur vel importantur: atque habet etiam amoenitas ipsa vel sumptuosas vel desidiosas illecebras multas cupiditatum. Et quod de Corintho dixi, id haud scio an liceat de cuncta Graecia verissime dicere. Nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est: nec praeter Phliuntios ulli sunt, quorum agri non contingant mare: et extra Peloponnesum Aenianes et Dores et Dolopes soli absunt a mari. Quid dicam insulas Graeciae? quae fluctibus cinctae natant paene ipsae simul cum civitatium institutis et moribus. Atque haec quidem, ut supra dixi, veteris sunt Graeciae. Coloniarum vero quae est deducta a Graiis in Asiam, Thraciam, Italiam, Siciliam, Africam, praeter unam Magnesiam, quam unda non adluat? Ita barbarorum agris quasi adtexta quaedam videtur ora esse Graeciae. Nam e barbaris quidem ipsis nulli erant antea maritimi, praeter Etruscos et Poenos; alteri mercandi causa, latrocinandi alteri. Quae causa perspicua

est malorum commutationumque Graeciae, propter ea vitia maritimarum urbium, quae ante paulo perbreviter attigi. Sed tamen in his vitiis inest illa magna commoditas, et quod ubique gentium est ut ad eam urbem quam incolas possit adnare: et rursus, ut id quod agri efferant sui, quascumque velint in terras portare possint ac mittere.

V. Qui potuit igitur divinius et utilitates complecti maritimas Romulus et vitia vitare, quam quod urbem perennis amnis et aequabilis et in mare late influentis posuit in ripa, quo posset urbs et accipere ex mari quo egeret, et reddere quo redundaret? eodemque ut flumine res ad victum cultumque maxime necessarias non solum mari absorberet, sed etiam invectas acciperet ex terra: ut mihi jam tum divinasse ille videatur, hanc urbem sedem aliquando et domum summo esse imperio praebituram: nam hanc rerum tantam potentiam non ferme facilius alia in parte Italiae posita urbs tenere potuisset.

VI. Urbis autem ipsius nativa praesidia qui est tam negligens, qui non habeat

animo notata planeque cognita? cujus is est tractatus ductusque muri, cum Romuli tum etiam reliquorum regum sapientia definitus ex omni parte arduis praeruptisque montibus, ut unus aditus qui esset inter Esquilinum Quirinalemque montem, maximo aggere objecto, fossa cingeretur vastissima: atque ut ita munita arx circumjectu arduo et quasi circumciso saxo niteretur, ut etiam in illa tempestate horribili Gallici adventus incolumis atque intacta permanserit. Locumque delegit et fontibus abundantem, et in regione pestilenti salubrem: colles enim sunt, qui cum perflantur ipsi, tum adferunt umbram vallibus.

VII. Atque haec quidem perceleriter confecit: nam et urbem constituit, quam e suo nomine Romam jussit nominari: et ad firmandam novam civitatem novum quoddam et subagreste consilium, sed ad muniendas opes regni ac populi sui magni hominis et jam tum longe providentis, secutus est, cum Sabinas honesto ortas loco virgines, quae Romam ludorum gratia venissent, quos tum primum anniversarios in Circo

facere instituisset, Consualibus rapi jussit, easque in familiarum amplissimarum matrimoniis collocavit. Qua ex causa cum bellum Romanis Sabini intulissent, proeliique certamen varium atque anceps fuisset, cum T. Tatio rege Sabinorum foedus icit, matronis ipsis quae raptae erant orantibus: quo foedere et Sabinos in civitatem adscivit, sacris communicatis, et regnum suum cum illorum rege sociavit.

VIII. Post interitum autem Tatii cum ad eum potentatus omnis recidisset, quamquam cum Tatio in regium consilium delegerat principes, qui appellati sunt propter caritatem Patres; populumque et suo et Tatii nomine et Lucumonis, qui Romuli socius in Sabino proelio occiderat, in tribus tres curiasque triginta descripserat, quas Curias earum nominibus nuncupavit, quae, ex Sabinis virgines raptae, postea fuerant oratrices pacis et foederis: sed quamquam ea Tatio sic erant descripta vivo, tamen eo interfecto, multo etiam magis Romulus patrum auctoritate consilioque regnavit.

IX. Quo facto, primum vidit judicavitque

idem quod Spartae Lycurgus paulo ante viderat, singulari imperio et potestate regia tum melius gubernari et regi civitates, si esset optimi cujusque ad illam vim dominationis adjuncta auctoritas. Itaque, hoc consilio et quasi senatu fultus et munitus, et bella cum finitimis felicissime multa gessit; et cum ipse nihil ex praeda domum suam reportaret, locupletare cives non destitit. Tunc, id quod retinemus hodie magna cum salute reipublicae, auspiciis plurimum obsecutus est Romulus. Nam et ipse, quod principium rei publicae fuit, urbem condidit auspicato, et omnibus publicis rebus instituendis, qui sibi essent in auspiciis ex singulis tribubus singulos cooptavit augures: et habuit plebem in clientelas principum descriptam; quod quantae fuerit utilitati, post videro: mulctaeque dictione ovium et boum, quod tum erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo *pecuniosi* et *locupletes* vocabantur, non vi et suppliciis, coercebat.

X. Ac Romulus cum septem et triginta regnavisset annos, et haec egregia duo fir-

mamenta rei publicae peperisset, auspicia et senatum, tantum est consecutus, ut eum subito sole obscurato non comparuisset, deorum in numero collocatus putaretur: quam opinionem nemo unquam mortalis adsequi potuit sine eximia virtutis gloria. Atque hoc eo magis est in Romulo admirandum, quod ceteri qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis hominum seculis fuerunt, ut fingendi proclivis esset ratio, cum imperiti facile ad credendum impellerentur. Romuli autem aetatem, minus his sexcentis annis, jam inveteratis litteris atque doctrinis, omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato, fuisse cernimus. Nam si, id quod Graecorum investigatur annalibus, Roma condita est secundo anno Olympiadis septimae, in id seculum Romuli cecidit aetas, cum jam plena Graecia poetarum et musicorum esset, minorque fabulis, nisi de veteribus rebus, haberetur fides. Nam centum et octo annis postquam Lycurgus leges scribere instituit, prima posita est Olympias: quam quidam nominis errore ab eodem Ly-

curgo constitutam putant. Homerum autem, qui minimum dicunt, Lycurgi aetati triginta annis anteponunt fere. Ex quo intelligi potest permultis annis ante Homerum fuisse quam Romulum: ut jam doctis hominibus ac temporibus ipsis eruditis ad fingendum vix cuiquam esset locus. Antiquitas enim recepit fabulas fictas etiam nonnunquam incondite; haec aetas autem jam exculta, praesertim eludens omne quod fieri non potest, respuit. .....

Desiderantur litterae pl. m. 230.

...*Eodem nomine alius* nepos ejus, ut dixerunt quidam ex filia, quoniam ille mortuus eodem est anno; natus Simonides Olympiade sexta et quinquagesima: quo facilius intelligi possit tum de Romuli immortalitate creditum, cum jam inveterata vita hominum ac tractata esset et cognita. Sed profecto tanta fuit in eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Julio homini agresti crederetur, quod multis jam ante seculis nullo alio de mortali homines credidissent: qui impulsu patrum, quo illi a se invidiam interitus Romuli pellerent, in concione dixisse fertur, a

se visum esse in eo colle Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur: eum sibi mandasse ut populum rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret; se deum esse et Quirinum vocari.

XI. Videtisne igitur unius viri consilio non solum ortum novum populum, neque ut in cunabulis vagientem relictum, sed adultum jam et paene puberem? Tum Laelius: Nos vero videmus, et te quidem ingressum ratione ad disputandum nova, quae nusquam est in Graecorum libris. Nam princeps ille, quo nemo in scribendo praestantior fuit, aream sibi sumsit in qua civitatem exstrueret arbitratu suo; praeclaram ille quidem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et a moribus. Reliqui disseruerunt, sine ullo certo exemplari formaque rei publicae, de generibus et de rationibus civitatum. Tu mihi videris utrumque facturus; es enim ita ingressus, ut quae ipse reperias tribuere aliis malis, quam, ut facit apud Platonem Socrates, ipse fingere; et illa de urbis situ revoces ad rationem, quae a Romulo casu aut ne-

cessitate facta sunt; et disputes non vaganti oratione, sed defixa in una re publica. Quare perge, ut instituisti; prospicere enim jam videor te reliquos reges persequentem quasi perfectam rem publicam.

XII. Ergo, inquit Scipio, cum ille Romuli senatus qui constabat ex optimatibus, quibus ipse rex tantum tribuisset, ut eos patres vellet nominari, patricioseque eorum liberos, tentaret post Romuli excessum ut ipse gereret sine rege rem publicam, populus id non tulit; desiderioque Romuli postea regem flagitare non destitit: cum prudenter illi principes novam et inauditam ceteris gentibus interregni ineundi rationem excogitaverunt, ut quoad certus rex declaratus esset, nec sine rege civitas, nec diuturno rege esset uno, nec committeretur ut quisquam inveterata potestate aut ad deponendum imperium tardior esset, aut ad obtinendum munitior. Quo quidem tempore novus ille populus vidit tamen id quod fugit Lacedaemonium Lycurgum, qui regem non deligendum duxit (si modo hoc in Lycurgi potestate potuit esse,) sed habendum,

qualiscumque is foret, qui modo esset Herculis stirpe generatus. Nostri illi etiam tum agrestes viderunt, virtutem et sapientiam regalem, non progeniem, quaeri oportere.

XIII. Quibus cum esse praestantem Numam Pompilium fama ferret, praetermissis suis civibus regem alienigenam patribus auctoribus sibi ipse populus adscivit; eumque ad regnandum Sabinum hominem Romam Curibus accivit. Qui ut huc venit, quamquam populus curiatis eum comitiis regem esse jusserat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem tulit: hominesque Romanos instituto Romuli bellicis studiis ut vidit incensos, existimavit eos paulum ab illa consuetudine esse revocandos.

XIV. Ac primum agros, quos bello Romulus ceperat, divisit viritim civibus: docuitque sine depopulatione atque praeda posse eos colendis agris abundare commodis omnibus; amoremque eis otii et pacis injecit, quibus facillime justitia et fides convalescit, et quorum patrocinio maxime cultus agrorum perceptioque frugum defendi-

tur. Idemque Pompilius et, auspiciis majoribus inventis, ad pristinum numerum duo augures addidit, et sacris e principum numero pontifices quinque praefecit; et animos, propositis legibus his quas in monumentis habemus, ardentes consuetudine et cupiditate bellandi religionum caerimoniis mitigavit: adjunxitque praeterea flamines, salios, virginesque vestales; omnesque partes religionis statuit sanctissime. Sacrorum autem ipsorum diligentiam difficilem, apparatum perfacilem esse voluit. Nam quae perdiscenda quaeque observanda essent multa constituit, sed ea sine impensa. Sic religionibus colendis operam addidit, sumtum removit: idemque mercatus, ludos, omnesque conveniundi causas et celebritates invenit. Quibus rebus institutis, ad humanitatem atque mansuetudinem revocavit animos hominum, studiis bellandi jam immanes ac feros. Sic ille cum undequadraginta annos summa in pace concordiaque regnavisset (sequamur enim potissimum Polybium nostrum, quo nemo fuit in exquirendis temporibus diligentior,) excessit e vita, duabus

praeclarissimis ad diuturnitatem rei publicae rebus confirmatis, religione atque clementia.

XV. Quae cum Scipio dixisset, Verene, inquit Manilius, hoc memoriae proditum est, Africane, regem istum Numam Pythagorae ipsius discipulum, aut certe Pythagoreum fuisse? saepe enim hoc de majoribus natu audivimus, et ita intelligimus vulgo existimari: neque vero satis id annalium publicorum auctoritate declaratum videmus. Tum Scipio, Falsum est, Manili, inquit, id totum; neque solum fictum sed etiam imperite absurdeque fictum: ea sunt enim demum non ferenda in mendacio, quae non solum facta esse, sed ne fieri quidem potuisse cernimus. Nam quartum jam annum regnante Lucio Tarquinio Superbo, Sybarim et Crotonem et in eas Italiae partes Pythagoras venisse reperitur. Olympias enim secunda et sexagesima eadem Superbi regni initium et Pythagorae declarat adventum. Ex quo intelligi, regiis annis dinumeratis, potest, anno fere centesimo et quadragesimo post mortem Numae primum

Italiam Pythagoram attigisse: neque hoc inter eos, qui diligentissime persecuti sunt temporum annales, ulla est unquam in dubitatione versatum. Dî immortales, inquit Manilius, quantus iste est hominum et quam inveteratus error! Ac tamen facile patior, non esse nos transmarinis nec importatis artibus eruditos, sed genuinis domesticisque virtutibus.

XVI. Atqui multo id facilius cognosces, inquit Africanus, si progredientem rem publicam atque in optimum statum naturali quodam itinere et cursu venientem videris. Quin hoc ipso sapientiam majorum natu esse laudandam, quod multa intelliges etiam aliunde sumta meliora apud nos multo esse facta, quam ibi fuissent unde huc translata essent, atque ubi primum extitissent: intelligesque non fortuito populum Romanum, sed consilio et disciplina confirmatum esse, nec tamen adversante fortuna.

XVII. Mortuo rege Pompilio, Tullum Hostilium populus regem, interrege rogante, comitiis curiatis creavit: isque de imperio suo, exemplo Pompilii, populum

consuluit curiatim. Cujus excellens in re militari gloria, magnaeque extiterunt res bellicae. Fecitque idem et sepsit de manubiis comitium et curiam: constituitque jus quo bella indicerentur; quod per se justissime inventum sanxit feciali religione, ut omne bellum quod denuntiatum indictumque non esset, id injustum esse atque impium judicaretur. Et ut advertatis animum, quam sapienter jam reges hoc nostri viderint, tribuenda quaedam esse populo; multa enim nobis de eo genere dicenda sunt; ne insignibus quidem regiis Tullus nisi jussu populi est ausus uti. Nam ut sibi duodecim lictores cum fascibus anteire liceret *

.....

* Huic lacunae, ubi desiderantur paginae duae, in auxilium vocare licet Augustinum, qui dicit (C. D. III. 15:) De Tullo quippe etiam Hostilio, qui tertius a Romulo rex fuit, qui et ipse fulmine absumtus est, dicit in eisdem [de rep.] libris Cicero: "Propterea et istum non creditum inter deos receptum tali morte, quia fortasse quod erat in Romulo probatum Romani vulgare noluerunt, si hoc et alteri facile tribueretur."

XVIII....Neque enim serpit sed volat in optimum statum instituta tuo sermone res publica. S. Post eum Numae Pompilii nepos ex filia rex a populo est Ancus Marcius constitutus: idemque de imperio suo legem curiatam tulit. Qui cum Latinos bello devicisset, adscivit eos in civitatem. Atque idem Aventinum et Caelium montem adjunxit urbi: quosque agros ceperat, divisit: et silvas maritimas omnes publicavit quas ceperat: et ad ostium Tiberis urbem condidit, colonisque firmavit. Atque ita cum tres et viginti regnavisset annos, est mortuus. Tum Laelius; Laudandus etiam iste rex; sed obscura est historia Romana; siquidem istius regis matrem habemus, ignoramus patrem. S. Ita est, inquit: sed temporum illorum tantum fere regum illustrata sunt nomina.

XIX. Sed hoc loco primum videtur insitiva quadam disciplina doctior facta esse civitas. Influxit enim non tenuis quidam e Graecia rivulus in hanc urbem, sed abundantissimus amnis illarum disciplinarum et artium. Fuisse enim quendam ferunt De-

maratum Corinthium et honore et auctoritate et fortunis facile civitatis suae principem; qui cum Corinthiorum tyrannum Cypselum ferre non potuisset, fugisse cum magna pecunia dicitur, ac se contulisse Tarquinios in urbem Etruriae florentissimam. Cumque audiret dominationem Cypseli confirmari, defugit patriam vir liber ac fortis, et adscitus est civis a Tarquiniensibus, atque in ea civitate domicilium et sedes collocavit. Ubi cum de matrefamilias Tarquiniensi duo filios procreavisset, omnibus eos artibus ad Graecorum disciplinam eru*diit*.....

Desiderantur paginae duae.

XX... facile in civitatem receptus esset; propter humanitatem atque doctrinam Anco regi familiaris est factus, usque eo ut consiliorum omnium particeps, et socius paene regni putaretur. Erat in eo praeterea summa comitas, summa in omnes cives, opis, auxilii, defensionis, largiendi etiam, benignitas. Itaque mortuo Marcio, cunctis

populi suffragiis rex est creatus L. Tarquinius: sic enim suum nomen ex Graeco nomine inflexerat, ut in omni genere hujus populi consuetudinem videretur imitatus. Isque ut de suo imperio legem tulit, principio duplicavit illum pristinum patrum numerum; et antiquos patres majorum gentium appellavit, quos priores sententiam rogabat: a se adscitos, minorum. Deinde equitatum ad hunc morem constituit qui usque adhuc est retentus: nec potuit Titiensium et Rhamnensium et Lucerum mutare, cum cuperet, nomina, quod auctor ei summa augur gloria Attus Naevius non erat. Atque etiam Corinthios video publicis equis adsignandis et alendis, orborum et viduarum tributis, fuisse quondam diligentes. Sed tamen, prioribus equitum partibus secundis additis, M ac CC fecit equites; numerumque duplicavit, postquam bello subegit Aequorum magnam gentem et ferocem et rebus populi Romani imminentem. Idemque Sabinos cum a moenibus urbis repulisset, equitatu fudit belloque devicit. Atque eundem primum ludos maximos, qui

Romani dicti sunt, fecisse accepimus: aedemque in Capitolio Jovi optimo maximo, bello Sabino, in ipsa pugna vovisse faciendam, mortuumque esse cum duo de quadraginta regnavisset annos.

XXI. Tum Laelius; Nunc fit illud Catonis certius, nec temporis unius nec hominis esse constitutionem rei publicae: perspicuum est enim quanta in singulos reges rerum bonarum et utilium fiat accessio. Sed sequitur is qui mihi videtur ex omnibus in re publica vidisse plurimum. Ita est, inquit Scipio. Nam post eum Servius Sulpicius primus injussu populi regnavisse traditur: quem ferunt ex serva Tarquiniensi natum, cum esset ex quodam regis cliente conceptus. Qui cum famulorum numero educatus ad epulas regis adsisteret, non latuit scintilla ingenii, quae jam tum elucebat in puero: sic erat in omni vel officio vel sermone solers. Itaque Tarquinius, qui admodum parvos tum haberet liberos, sic Servium diligebat, ut is ejus vulgo haberetur filius: atque eum summo studio omnibus artibus quas ipse didicerat, ad exquisi-

tissimam consuetudinem Graecorum erudiit. Sed cum Tarquinius insidiis Anci filiorum interisset, Serviusque, ut ante dixi, regnare coepisset non jussu sed voluntate atque concessu civium; quod, cum Tarquinius ex vulnere aeger fuisse et vivere falso diceretur, ille regio ornatu jus dixisset, obaeratosque pecunia sua liberavisset, multaque comitate usus, jussu Tarquinii se jus dicere probavisset, non commisit se patribus: sed, Tarquinio sepulto, populum de se ipse consuluit; jussusque regnare, legem de imperio suo curiatam tulit. Et primum Etruscorum injurias bello est ultus; ex quo cum ma.....

Desiderantur paginae duae.

XXII. . . . . *scripsit centurias equitum* duo de viginti censu maximo. Deinde equitum magno numero ex omni populi summa separato, reliquum populum distribuit in quinque classes, senioresque a junioribus divisit: eosque ita disparavit, ut suffragia non in multitudinis sed in locupletium potestate essent: curavitque, quod semper in re publica te-

nendum est, ne plurimum valeant plurimi. Quae descriptio, si esset ignota vobis, explicaretur a me. Nunc rationem videtis esse talem, ut equitum centuriae cum sex suffragiis, et prima classis, addita centuria quae ad summum usum urbis fabris tignariis est data, LXXXIX centurias habeat*: quibus ex centum quatuor centuriis (tot enim reliquae sunt) octo solae si accesserunt, confecta est vis populi universa: reliquaque multo major multitudo sex et nonaginta centuriarum neque excluderetur suffragiis, ne superbum esset, nec valeret nimis, ne esset periculosum. In quo etiam verbis ac nominibus ipsis fuit diligens, qui cum locupletes *assiduos* appellasset ab aere dando; eos qui aut non plus mille quingentum aeris, aut omnino nihil in suum censum praeter caput attulissent, proletarios nominavit; ut ex iis proles, id est quasi progenies

* Obscurum hunc locum ill. Niebuhrius sic esse persanandum docte arbitratur: "LXXXVII centurias habeant; quibus XII centuriae, tot enim reliquae sunt equitum, solae," &c.

civitatis expectari videretur. Illarum autem sex et nonaginta centuriarum in una centuria tum quidem plures censebantur, quam paene in prima classe tota. Ita nec prohibebatur quisquam jure suffragii: et is valebat in suffragio plurimum, cujus plurimum intererat esse in optimo statu civitatem. Quin etiam accensis, velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis.....

Desiderantur paginae quatuor.

XXIII...*quinque et* sexaginta annis antiquior, quod erat xxxix ante primam Olympiadem condita. Et antiquissimus ille Lycurgus eadem vidit fere. Itaque ista aequabilitas atque hoc triplex rerum publicarum genus videtur mihi commune nobis cum illis populis fuisse. Sed quod proprium sit in nostra re publica, quo nihil possit esse praeclarius, id persequar si potero subtilius; quod erit ejusmodi, nihil ut tale ulla in re publica reperiatur. Haec enim quae adhuc exposui ita mixta fuerunt, et in hac civitate et in Lacedaemoniorum et in Karthaginiensium, ut temperata nullo fuerint mo-

do. Nam in qua re publica est unus aliquis perpetua potestate, praesertim regia, quamvis in ea sit et senatus, ut tum fuit Romae cum erant reges; ut Spartae, Lycurgi legibus; et, ut sit aliquod etiam populi jus, ut fuit apud nostros reges; tamen illud excellit regium nomen; neque potest ejusmodi res publica non regnum et esse et vocari. Ea autem forma civitatis mutabilis maxime est hanc ob causam, quod unius vitio praecipitata in perniciosissimam partem facillime decidit. Nam ipsum regale genus civitatis non modo non est reprehendendum, sed haud scio an reliquis simplicibus longe anteponendum; si ullum probarem simplex rei publicae genus. Sed ita quoad statum suum retinet: is est autem status, ut unius perpetua potestate et justitia omnique sapientia regatur salus et aequabilitas et otium civium. Desunt omnino ei populo multa qui sub rege est, in primisque libertas; quae non in eo est ut justo utamur domino, sed ut nullo.....

Desiderantur paginae duae.

XXIV. . . . . ferebant. Etenim illi injusto domino atque acerbo aliquamdiu in rebus gerundis prospere fortuna comitata est. Nam et omne Latium bello devicit, et Suessam Pometiam urbem opulentam refertamque cepit; et maxima auri argentique praeda locupletatus votum patris Capitolii aedificatione persolvit; et colonias deduxit: et institutis eorum, a quibus ortus erat, dona magnifica, quasi libamenta praedarum Delphos ad Apollinem misit.

XXV. Hic ille jam vertetur orbis, cujus naturalem motum atque circuitum a primo discite agnoscere. Id enim est caput civilis prudentiae, in qua omnis haec nostra versatur oratio, videre itinera flexusque rerum publicarum, ut, cum sciatis quo quaeque res inclinet, retinere aut ante possitis occurrere. Nam rex ille, de quo loquor, primum optimi regis caede maculatus, integra mente non erat: et cum metueret ipse poenam sceleris sui summam, metui se volebat. Deinde victoriis divitiisque subnixus exulta-

bat insolentia, neque suos mores regere poterat, neque suorum libidines. Itaque cum major ejus filius Lucretiae, Tricipitini filiae, Collatini uxori, vim attulisset, mulierque pudens et nobilis ob illam injuriam sese ipsa morte multavisset; tum vir ingenio et virtute praestans L. Brutus depulit a civibus suis injustum illud durae servitutis jugum; qui cum privatus esset, totam rem publicam sustinuit, primusque in hac civitate docuit, in conservanda civium libertate esse privatum neminem. Quo auctore et principe concitata civitas et hac recenti querela Lucretiae patris ac propinquorum, et recordatione superbiae Tarquinii multarumque injuriarum et ipsius et filiorum, exulem et regem ipsum et liberos ejus et gentem Tarquiniorum esse jussit.

XXVI. Videtisne igitur, ut de rege dominus extiterit, uniusque vitio genus rei publicae ex bono in deterrimum conversum sit? Hic est enim dominus populi, quem Graeci tyrannum vocant: nam regem illum volunt esse, qui consulit ut parens populo, conservatque eos, quibus est

praepositus, quam optima in conditione vivendi. Sane bonum, ut dixi, rei publicae genus, sed tamen inclinatum et quasi pronum ad perniciosissimum statum. Simulatque enim se inflexit hic rex in dominatum injustiorem, fit continuo tyrannus, quo neque tetrius neque foedius nec diis hominibusque invisius animal ullum cogitari potest: qui quamquam figura est hominis, morum tamen immanitate vastissimas vincit belluas. Quis enim hunc hominem rite dixerit, qui sibi cum suis civibus, qui denique cum omni hominum genere nullam juris communionem, nullam humanitatis societatem velit? Sed erit hoc de genere nobis alius aptior dicendi locus, cum res ipsa admonuerit ut in eos dicamus, qui etiam liberata jam civitate dominationes appetiverunt.

XXVII. Habetis igitur primum ortum tyranni: nam hoc nomen Graeci regis injusti esse voluerunt; nostri quidem omnes reges vocitaverunt qui soli in populos perpetuam potestatem haberent. Itaque et Spurius Cassius, et M. Manlius et Spurius

Maelius regnum occupare voluisse dicti sunt: et modo *Ti. Gracchus*.....

Desiderantur paginae duae.

XXVIII. *Lycurgus γέροντας Lacedaemone* appellavit, nimis is quidem paucos, XXVIII, quos penes summam consilii voluit esse, cum imperii summam rex teneret. Ex quo nostri idem illud secuti atque interpretati, quos senes ille appellavit, nominaverunt senatum; ut etiam Romulum patribus lectis fecisse diximus: tamen excellit atque eminet vis, potestas, nomenque regium. Imperti etiam populo potestatis aliquid, ut et Lycurgus et Romulus, non satiaris eum libertate, sed incenderis cupiditate libertatis, cum tantummodo potestatem gustandi feceris: ille quidem semper impendebit timor, ne rex, quod plerumque evenit, existat injustus. Est igitur fragilis ea fortuna populi, quae posita est in unius, ut dixi antea, voluntate vel moribus.

XXIX. Quare prima sit haec forma et species et origo tyranni, inventa nobis in ea re publica, quam auspicato Romulus con-

diderit, non illa quam, ut perscripsit Plato, sibi ipse Socrates peripatetico illo in sermone depinxerit. Ut, quemadmodum Tarquinius non novam potestatem nactus, sed quam habebat usus injuste, totum genus hoc regiae civitatis everterit; sit huic oppositus alter, bonus et peritus utilitatis dignitatisque civilis, quasi tutor et procurator rei publicae; sic enim appelletur quicumque erit rector et gubernator civitatis. Quem virum facite ut agnoscatis: est enim qui consilio et opera civitatem tueri potest. Quod quoniam nomen minus est adhuc tritum sermone nostro, saepiusque genus ejus hominis erit in reliqua nobis oratione tractandum .....

Desiderantur paginae duodecim.

XXX. . . . . *Plato regionem sedesque civium aequis apprime partibus divisas* requisivit, civitatemque, optandam magis quam sperandam, quam minimam posuit; non quae possit esse, sed in qua ratio rerum civilium perspici posset, effecit. Ego autem, si quo modo consequi potuero, rationibus

eisdem quas ille vidit, non in umbra et imagine civitatis, sed in amplissima re publica enitar, ut cujusque et boni publici et mali causam tanquam virgula videar attingere. His enim regiis quadraginta annis et ducentis paulo cum interregnis fere ampliùs praeteritis, expulsoque Tarquinio, tantum odium populum Romanum regalis nominis tenuit, quantum tenuerat, post obitum vel potius excessum Romuli, desiderium. Itaque, ut tum carere rege, sic pulso Tarquinio nomen regis audire non poterat. Hic facultatem cum .....

Desideratur quaternio vigesimus primus, sex paginae sexdecim.

XXXI.....lex illa tota sublata est. Hac mente tum nostri majores et Collatinum innocentem suspicione cognationis expulerunt, et reliquos Tarquinios offensione nominis. Eademque mente P. Valerius et fasces primus demitti jussit, cum dicere in concione coepisset, et aedes suas detulit sub Veliam, postea quam quod in excelsiore loco Veliae coepisset aedificare, eo ipso ubi rex Tullus

habitaverat, suspicionem populi sensit moveri. Idemque, in quo fuit Publicola maxime, legem ad populum tulit eam quae centuriatis comitiis prima lata est, nequis magistratus civem Romanum adversus provocationem necaret neve verberaret. Provocationem autem etiam a regibus fuisse declarant pontificii libri, significant nostri etiam augurales: itemque ab omni judicio poenaque provocari licere indicant XII tabulae compluribus legibus: ut quod proditum memoria est decemviros, qui leges scripserint, sine provocatione creatos, satis ostenderit, reliquos sine provocatione magistratus non fuisse. Luciique Valerii Potiti et M. Horatii Barbati, hominum concordiae causa sapienter popularium, consularis lex sanxit, ne qui magistratus sine provocatione crearetur. Neque vero leges Porciae, quae tres sunt trium Porciorum, ut scitis, quicquam praeter sanctionem attulerunt novi. Itaque Publicola lege illa de provocatione lata, statim secures de fascibus demi jussit: postridieque sibi collegam Sp. Lucretium subrogavit; suosque ad eum, quod erat major natu,

lictores transire jussit: instituitque primus, ut singulis consulibus alternis mensibus lictores praeirent, ne plura insignia essent imperii in libero populo, quam in regno fuissent. Haud mediocris hic, ut ego quidem intelligo, vir fuit, qui modica libertate populo data, facilius tenuit auctoritatem principum. Neque ego haec nunc sine causa tam vetera nobis et tam obsoleta decanto; sed illustribus in personis temporibusque exempla hominum rerumque definio, ad quae reliqua oratio dirigatur mea.

XXXII. Tenuit igitur hoc in statu senatus rem publicam temporibus illis; ut in populo libero pauca per populum, pleraque senatus auctoritate, et instituto ac more, gererentur: atque uti consules potestatem haberent tempore duntaxat annuam, genere ipso ac jure regiam. Quodque erat ad obtinendam potentiam nobilium vel maximum, vehementer id retinebatur, populi comitia ne essent rata, nisi ea patrum approbavisset auctoritas. Atque his ipsis temporibus dictator etiam est institutus, decem fere annis post primos consules, T. Lartius;

novumque id genus imperii visum est et proximum similitudini regiae. Sed tamen omnia summa cum auctoritate a principibus, cedente populo, tenebantur: magnaeque res temporibus illis a fortissimis viris summo imperio praeditis dictatoribus atque consulibus belli gerebantur.

XXXIII. Sed id quod fieri natura rerum ipsa cogebat, ut plusculum sibi juris populus adsciscceret liberatus a regibus, non longo intervallo, sexto decimo fere anno, Postumo Cominio, Sp. Cassio consulibus, consecutus est: in quo defuit fortasse ratio; sed tamen vincit ipsa rerum publicarum natura saepe rationem. Id enim tenetote, quod initio dixi, nisi aequabilis haec in civitate compensatio sit et juris et officii et muneris, ut et potestatis satis in magistratibus, et auctoritatis in principum consilio, et libertatis in populo sit, non posse hunc incommutabilem rei publicae conservari statum. Nam cum esset ex aere alieno commota civitas, plebs montem Sacrum prius, deinde Aventinum occupavit. Ac ne Lycurgi quidem disciplina tenuit illos in hominibus Grae-

cis frenos: nam etiam Spartae, regnante Theopompo, sunt item quinque quos illi Ephoros appellant: in Creta autem decem qui Cosmoi vocantur; ut contra consulare imperium tribuni plebis, sic illi contra vim regiam, constituti.

XXXIV. Fuerat fortasse aliqua ratio majoribus nostris in illo aere alieno medendi, quae neque Solonem Atheniensem non longis temporibus ante fugerat, neque post aliquanto nostrum senatum, cum sunt propter unius libidinem omnia nexa civium liberata, nectierque postea desitum; semperque huic generi, cum plebes publica calamitate impendiis debilitata deficeret, salutis omnium causa aliqua sublevatio et medicina quaesita est. Quo tum consilio praetermisso, causa populo nata est, duobus tribunis plebis per seditionem creatis, ut potentia senatus atque auctoritas minueretur: quae tamen gravis et magna remanebat, sapientissimis et fortissimis et armis et consilio civitatem tuentibus; quorum auctoritas maxime florebat, quod cum honore longe antecellerent ceteris, voluptatibus erant

inferiores, nec pecuniis ferme superiores; eoque erat cujusque gratior in re publica virtus, quod in rebus privatis diligentissime singulos cives opera, consilio, re tuebantur.

XXXV. Quo in statu rei publicae Sp. Cassium de occupando regno molientem, summa apud populum gratia florentem, quaestor accusavit: eumque, ut audistis, cum pater in ea culpa esse comperisse se dixisset, cedente populo, morte mactavit. Gratamque etiam illam rem quarto circiter et quinquagesimo anno post primos consules, de mulctae sacramento, Sp. Tarpeius et A. Aternius consules comitiis centuriatis tulerunt. Annis post ea XX, ex eo quod L. Papirius, P. Pinarius censores mulctis dicendis vim armentorum a privatis in publicum averterant, levis aestimatio pecudum in mulcta, lege C. Julii, P. Papirii consulum, constituta est.

XXXVI. Sed aliquot ante annis, cum summa esset auctoritas in senatu, populo patiente atque parente, inita ratio est, ut et consules et tribuni plebis magistratu se abdicarent, atque ut decemviri maxima potestate

sine provocatione crearentur, qui et summum imperium haberent, et leges scriberent. Qui cum X tabulas summa legum aequitate prudentiaque conscripsissent, in annum posterum decemviros alios subrogaverunt, quorum non similiter fides nec justitia laudata. Quo tamen e collegio laus est illa eximia C. Julii, qui hominem nobilem L. Sestium, cujus in cubiculo effossum esse, se praesente, mortuum diceret, cum ipse potestatem summam haberet, quod decemvir sine provocatione esset, vadea tamen poposcit: quod se legem illam praeclaram neglecturum negaret, quae de capite civis Romani, nisi comitiis centuriatis, statui vetaret.

XXXVII. Tertius est annus decemviralis consecutus, cum iidem essent, nec alios subrogare voluissent. In hoc statu rei publicae, quem dixi jam saepe non posse esse diuturnum, quod non esset in omnes ordines civitatis aequabilis; erat penes principes tota res publica, praepositis decemviris nobilissimis; non oppositis tribunis plebis, nullis aliis adjunctis magistratibus, non provocatione

ad populum contra necem et verbera relicta. Ergo horum ex injustitia subito exorta est maxima perturbatio et totius commutatio rei publicae: qui duabus tabulis iniquarum legum additis, quibus, etiam quae disjunctis populis tribui solent, connubia, haec illi ut ne plebei cum patribus easent inhumanissima lege sanxerunt; quae postea plebeiscito Canuleio abrogata est: libidinosque omni imperio et acerbe et avare populo praefuerunt. Nota scilicet illa res et celebrata monumentis plurimis litterarum, cum Decimus quidam Verginius virginem filiam propter unius ex illis decemviris intemperiem in foro sua manu interemisset, ac maerens ad exercitum, qui tum erat in Algido, confugisset; milites bellum illud, quod erat in manibus, reliquisse: et primum montem Sacrum, sicut erat in simili causa ante factum, deinde Aventinum *armatos insedisse*.....,...,

Desiderantur paginae octo.

XXXVIII. Cum ea Scipio dixisset, silentioque omnium reliqua ejus expectaretur oratio, tum Tubero; Quoniam nihil ex te

Africane, in majores natu requirunt, ex me audies quid in oratione tua desiderem. Sane, inquit Scipio, et libenter quidem. Tum ille: Laudavisse mihi videris nostram rem publicam, cum ex te, non de nostra, sed de omni re publica quaesisset Laelius. Nec tamen didici ex oratione tua istam ipsam rem publicam quam laudas, qua disciplina, quibus moribus aut legibus, constituere vel conservare possimus.

XXXIX. Hic Africanus: Puto nobis mox de instituendis et conservandis civitatibus aptiorem, Tubero, fore disserendi locum. De optimo autem statu equidem arbitrabar me satis respondisse ad id quod quaesierat Laelius. Primum enim numero definieram genera civitatum tria probabilia: perniciosa autem tribus illis totidem contraria: nullumque ex eis unum esse optimum; sed id praestare singulis, quod e tribus primis esset modice temperatum. Quod autem exemplo nostrae civitatis usus sum, non ad definiendum optimum statum valuit; nam id fieri potuit sine exemplo; sed ut a civitate maxima reapse cerneretur quale esset

id quod ratio oratioque describeret. Sin autem sine ullius populi exemplo genus ipsum exquiris optimi status, naturae imagine utendum est nobis; quoniam tu hanc imaginem urbis et populi ni.....

XL. .....*S. quem* jamdudum quaero, et ad quem cupio pervenire. *L.* Prudentem fortasse quaeris? *M.* Tum ille, Istum ipsum, *L.* Est tibi ex eis ipsis qui adsunt bella copia, vel ut a te ipso ordiare. Tum Scipio: Atque utinam ex omni senatu pro rata parte esset! Sed tamen est ille prudens, qui, ut saepe in Africa vidimus, immani et vastae insidens belluae, coercet et regit belluam; quocumque vult, levi admonitu non actu inflectit illam feram. *L.* Novi, et tibi cum essem legatus saepe vidi. *S.* Ergo ille Indus aut Poenus unam coercet belluam et eam docilem et humanis moribus adsuetam: at vero ea quae latet in animis hominum quaeque pars animi mens vocatur, non unam aut facilem ad subigendum frenat et domat, si quando id efficit, quod perraro potest. Namque et illa tenenda est ferox quae sanguine alitur, quae in omni crudelitate sic exsultat, ut vix hominum acerbis funeribus satietur.

Desiderantur paginae neque plus octo, neque minus quatuor.

XLI. ..... dici possit. Tum Laelius; Video jam illum quem expectabam virum cui praeficias officio et muneri. Huic scilicet, Africanus, uni paene: nam in hoc fere uno sunt cetera, ut numquam a se ipso instituendo contemplandoque discedat; ut ad imitationem sui vocet alios; ut sese splendore animi et vitae suae sicut speculum praebeat civibus. Ut enim in fidibus aut tibiis, atque ut in cantu ipso ac vocibus, concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, quem immutatum aut discrepantem aures eruditae ferre non possunt; isque concentus ex dissimillimarum vocum moderatione concors tamen efficitur et congruens; sic ex summis et infimis et mediis et interjectis ordinibus, ut sonis, moderata ratione civitas consensu dissimillimorum conficit: et quae harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, arctissimum atque optimum in omni re publica vinculum incolumitatis; eaque sine justitia nullo pacto esse potest.....

XLII.....* plenam esse justitiae. Tum Scipio: Adsentior vero; renuntioque vobis nihil esse quod adhuc de re publica dictum putemus, aut quo possimus longius progredi, nisi erit confirmatum non modo falsum illud esse, sine injuria non posse; sed hoc verissimum esse, sine summa justitia rem publicam geri nullo modo posse. Sed, si placet, in hanc diem hactenus. Reliqua, satis enim multa restant, differamus in crastinum. Cum ita placuisset, finis disputandi in eum diem factus est.

---

* Deperditorum in hac lacuna quasi epitomen ex Augustino subjicimus: Ac deinde cum aliquanto latius et uberius disseruisset (Scipio) quantum prodesset justitia civitati, quantumque obesset si abfuisset, suscepit deinde Philus, unus eorum qui disputationi aderant, et poposcit ut haec ipsa quaestio diligentius tractaretur, ac de justitia plura dicerentur, propter illud quod jam vulgo ferebatur, rem publicam geri sine injuria non posse.

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBER III.

I. . . . Eademque cum accepisset homines inconditis vocibus inchoatum quiddam et confusum sonantes, incidit has et distinxit in partes: et ut signa quaedam, sic verba rebus impressit; hominesque antea dissociatos jucundissimo inter se sermonis vinculo colligavit. A simili etiam mente, vocis qui videbantur infiniti soni, paucis notis inventis, sunt omnes signati et expressi, quibus et colloquia cum absentibus et indicia volun-

tatum, et monumenta rerum praeteritarum tenerentur. Accessit eo numerus, res cum ad vitam necessaria, tum una immutabilis et aeterna: quae prima impulit etiam ut suspiceremus in coelum, nec frustra siderum motus intueremur.....

. . . . . .

II...quorum animi altius se extulerunt, et aliquid dignum dono, ut ante dixi, deorum aut efficere aut excogitare potuerunt. Quare sint nobis isti, qui de ratione vivendi disserunt, magni homines, ut sunt; sint eruditi; sint veritatis et virtutis magistri: dummodo sit haec quaedam, sive a viris in rerum publicarum varietate versatis inventa, sive etiam in istorum otio ac litteris tractata res, sicut est, minime quidem contemnenda, ratio civilis et disciplina populorum: quae perficit in bonis ingeniis, id quod jam persaepe perfecit, ut incredibilis quaedam et divina virtus exsisteret. Quod siquis ad ea instrumenta animi, quae natura, quaeque civilibus institutis habuit, adjungendam sibi etiam doctrinam et uberiorem rerum cognitionem putavit, ut ii ipsi qui in

horum librorum disputatione versantur, nemo est quin eos anteferre omnibus debeat. Quid enim potest esse praeclarius, quam quum rerum magnarum tractatio atque usus cum illarum artium studiis et cognitione conjungitur? Aut quid P. Scipione, quid C. Laelio, quid L. Philo perfectius cogitari potest? qui, nequid praetermitterent quod ad summam laudem clarorum virorum pertineret, ad domesticorum majorumque morem etiam hanc a Socrate adventitiam doctrinam adhibuerunt. Quare qui utrumque voluit et potuit, id est, ut quum majorum institutis tum doctrina se instrueret, ad laudem hunc omnia consecutum puto. Sin aliter sit utra via prudentiae deligenda, tamen etiam sicui videbitur illa in optimis studiis et artibus quieta vitae ratio beatior, haec civilis laudabilior est certe et illustrior: ex qua vita sic summi viri ornantur, ut vel M'. Curius,

Quem nemo ferro potuit superare nec auro.....

. . . . . .

III....fuisse sapientiam: tamen hoc in ratione utriusque generis interfuit, quod illi

verbis et artibus aluerunt naturae principia, hi autem institutis et legibus. Plures vero haec tulit una civitas, si minus sapientes, quoniam id nomen illi tam restricte tenent, at certe summa laude dignos, quoniam sapientium praecepta et inventa coluerunt. Atque etiam, quod et sunt laudandae civitates et fuerunt (quoniam id est in rerum natura longe maximi consilii, constituere eam rem publicam quae possit esse diuturna;) si singulos numeremus in singulas, quanta jam reperiatur virorum excellentium multitudo? Quod si aut Italiae Latium, aut ejusdem Sabinam aut Volscam gentem, si Samnium, si Etruriam, si magnam illam Graeciam collustrare animo voluerimus; si deinde Assyrios, si Persas, si Poenos, si haec.....

. . . . . .

IV...et Philus: praeclaram vero causam ad me defertis, quum me improbitatis patrocinium suscipere vultis. Atqui id tibi, inquit Laelius, verendum est, si ea dixeris quae contra justitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare, quum et ipse sis quasi uni-

cum exemplum antiquae probitatis et fidei; neque sit ignota consuetudo tua contrarias in partes disserendi, quod ita facillime verum inveniri putes. Et Philus, Heia vero, inquit, geram morem vobis, et me oblinam sciens; quod quoniam qui aurum quaerunt non putant sibi recusandum, nos quum justitiam quaeramus, rem multo omni auro cariorem, nullam profecto molestiam fugere debemus. Atque utinam, quemadmodum oratione sum usurus aliena, sic mihi ore uti liceret alieno! Nunc ea dicenda sunt L. Furio Philo quae Carneades, Graecus homo et consuetus quod commodum esset verbis *

.....

* Huic loco subtexere libet sequentia ex Lactantio desumpta: Carneades academicae sectae philosophus, cujus in disserendo quae vis fuerit, quae eloquentia, quod acumen, qui nescit, ipsum ex praedicatione Ciceronis intelliget aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima ostendit, non posse id explicari, nec si Carneadem ipsum orcus remittat. Is cum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de justitia copiose, audiente Galba et Catone censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem

V...et reperiret et tueretur; aliter autem de ipsa justitia quatuor implevit sane grandes libros. Nam ab Chrysippo nihil magnum nec magnificum desideravi, qui suo quodam more loquitur, ut omnia verborum momentis, non rerum ponderibus, examinet. Illorum fuit heroum eam virtutem, quae est una, si modo est, maxime munifica et liberalis, et quae omnes magis quam sepse diligit, aliis nata potius quam sibi, excitare ja-

---

suam postridie contraria disputatione subvertit, et justitiam quam pridie laudaverat sustulit; non quidem philosophi gravitate, cujus prudentia firma et stabilis debet esse sententia, sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios quidlibet asserentes posset refutare. Eam disputationem, qua justitia exercitum, apud Ciceronem L. Furius recordatur: credo, quoniam de re publica disserebat, ut defensionem laudationemque ejus induceret, sine qua putabat regi non posse rem publicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem, justitiae patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia quae pro justitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere. *Lact. IV.* 15.

Plurimi quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de justitia multa dixerunt, asserentes et ex-

centem, et in illo divino solio non longe a sapientia collocare. Nec vero illis aut voluntas defuit, (quae enim iis scribendi alia causa, aut quod omnino consilium fuit?) aut ingenium, quo omnibus praestiterunt. Sed eorum et voluntatem et copiam causa vicit. Jus enim de quo quaerimus, civile est aliquod, naturale nullum: nam si esset, ut calida et frigida, et amara et dulcia, sic essent justa et injusta eadem omnibus.

VI. Nunc autem, siquis illo Pacuviano invehens alitum anguium curru multas et varias

---

tolleres eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod aequitatem in omnibus servet, et quum ceterae virtutes quasi tacitae sint et intus inclusae, solam esse justitiam, quae nec sibi tantum conciliata sit nec occulta, sed foras tota promineat, et ad bene faciendum prona sit, ut quamplurimis prosit:—quasi vero in judicibus solis atque in potestate aliqua constitutis justitia esse debeat, et non in omnibus. Atqui nullus est hominum, ne infirmorum quidem ac mendicorum, in quem justitia cadere non possit. Sed quia ignorabant quid esset, unde profluceret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est commune omnium bonum, paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt.

gentes et urbes despicere et oculis collustrare possit; videat primum in illa incorrupta maxime gente Aegyptiorum, quae plurimorum seculorum et eventorum memoriam litteris continet, bovem quendam putari deum, quem Apim Aegyptii nominent; multaque alia portenta apud eosdem; et cujusque generis belluas numero consecratas deorum. Deinde Graeciae, sicut apud nos, delubra magnifica humanis consecrata simulacris, quae Persae nefaria putaverunt: eamque unam ob causam Xerxes inflammari Atheniensium fana jussisse dicitur, quod deos, quorum domus esset omnis hic mundus, inclusos parietibus contineri nefas esse duceret. Post autem, cum Persis et Philippus qui cogitavit, et Alexander qui gessit, hanc bellandi causam inferebat, quod vellet

---

Nec immerito extitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem, et justitiam quae fundamentum stabile non habebat everteret; non quia vituperandam esse justitiam sentiebat, sed ut illos defensores ejus ostenderet nihil certi, nihil firmi de justitia disputare. *Lactant. epitom. cap. LV.*

Graeciae fana punire: quae ne reficienda quidem Graii putaverunt, ut esset posteris ante os documentum Persarum sceleris sempiternum. Quam multi, ut Tauri in Axino, ut rex Aegypti Busiris, ut Galli, ut Poeni, homines immolare et pium et diis immortalibus gratissimum esse duxerunt. Vitae vero instituta sic distant, ut Cretes et Aetoli latrocinari honestum putent: Lacedaemonii suos omnes agros esse dictitarint quos spiculo possent attingere. Athenienses jurare etiam publice solebant, omnem suam esse terram quae oleam frugesve ferret. Galli turpe esse ducunt frumentum manu quaerere: itaque armati alienos agros demetunt. Nos vero justissimi homines, qui Transalpinas gentes oleam et vitem serere non sinimus, quo pluris sint nostra oliveta nostraeque vineae: quod quum faciamus, prudenter facere dicimur, juste non dicimur; ut intelligatis discrepare ab aequitate sapientiam. Lycurgus autem ille legum optimarum et aequissimi juris inventor agros locupletium plebi ut servitio colendos dedit.

VII. Genera vero si velim juris, instituto-

rum, morum consuetudinumque describere; non modo in tot gentibus varia, sed in una urbe, vel in hac ipsa, milliens mutata demonstrem: ut hic juris noster interpres alia nunc Manilius jura dicat esse de mulierum legatis et hereditatibus, alia solitus sit adolescens dicere, nondum Voconia lege lata, quae quidem ipsa lex, utilitatis virorum gratia rogata, in mulieres plena est injuriae. Cur enim pecuniam non habeat mulier? cur virgini vestali sit heres, non sit matri suae? Cur autem, si pecuniae modus statuendus fuit feminis, P. Crassi filia posset habere, si unica patri esset, aeris milliens, salva lege; mea triciens non posset.....

. . . . . .

VIII...sanxisset jura nobis; et omnes isdem et iidem non alias aliis uterentur. Quaero autem, si justi hominis et si boni est viri parere legibus; quibus? an quaecumque erunt? at nec inconstantiam virtus recipit, nec varietatem natura patitur; legesque poena, non justitia nostra, comprobantur. Nihil habet igitur naturale jus; ex quo illud efficitur, ne justos quidem esse natura. An vero in legibus varietatem esse dicunt;

natura autem viros bonos eam justitiam sequi quae sit, non eam quae putetur? esse enim hoc boni viri et justi, tribuere id cuique quod sit quoque dignum. Ecquid ergo primum mutis tribuemus bestiis? non enim mediocres viri, sed maximi et docti, Pythagoras et Empedocles, unam omnium animantium conditionem juris esse denuntiant; clamantque inexpiabiles poenas impendere iis a quibus violatum sit animal. Scelus est igitur nocere bestiae.....

IX...* Sapientia jubet augere opes, amplificare divitias, proferre fines. Unde enim *potuisset* [Alexander] summus *ille* imperator, *qui* in *Asia olim* [armis] fines imperii propagavit, nisi aliquid de alieno accessisset, imperare,

* Huc adducuntur ab Editore Romano sequentia: "Eleganter et veraciter Alexandro illi magno quidam comprehensus pirata respondit. Nam cum idem rex hominem interrogasset, quid ei videretur ut mare haberet infestum; ille libera contumacia, quod tibi, inquit, ut orbem terrarum; sed quia ego exiguo navigio facio, latro vocor; quia tu magna classe, imperator. *Aug. C. D.* IV. 4.—Quum quaereretur ex eo, quo scelere impulsus mare haberet infestum uno myoparone; eodem, inquit, quo tu (Alexander) orbem terrae. ...*Cic. in Nonii Fragm.*

quam plurimis frui voluptatibus, pollere, regnare, dominari? Justitia autem praecipit parcere omnibus, consulere generi hominum, suum cuique reddere, sacra, publica, aliena non tangere. Quid igitur efficitur? Si sapientiae pareas, divitiae, potestates, opes, honores, imperia, regna, vel privatis vel populis. Sed quoniam de re publica loquimur, sunt illustriora quae publice fiunt: quoniamque eadem est ratio juris in utroque, de populi sapientia dicendum puto. Et jam omittam alios. Noster hic populus, quem Africanus hesterno sermone a stirpe repetivit, cujus imperio jam orbis terrae tenetur, justitiâ an sapientiâ est e minimo omnium *.....

X....Sunt enim omnes qui in populum vitae necisque potestatem habent, tyranni;

* Quantum a justitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per fecialcs bella indicendo, et legitime injurias faciendo, semperque aliena cupiendo atque rapiendo, possessionem sibi totius orbis comparavit. * * * Quae sunt patriae commoda, nisi alterius civitatis aut gentis incommoda? id est, fines propagare aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere meliora, &c. Itaque haec bo-

sed se Jovis optimi nomine malunt reges vocari. Quum autem certi propter divitias aut genus aut aliquas opes rem publicam teneant, est factio; sed vocantur illi optimates. Si vero populus plurimum potest, omniaque ejus arbitrio reguntur, dicitur illa libertas; est vero licentia. Sed quum alius alium timet, et homo hominem, et ordo ordinem; tum, quia sibi nemo confidit, quasi pactio fit inter populum et potentes: ex quo existit id quod Scipio laudabat conjunctum civitatis genus. Etenim justitiae, non natura nec voluntas, sed imbecillitas mater est. Nam quum de tribus unum esset optandum, aut facere injuriam nec accipere; aut et facere et accipere; aut neutrum: optimum est facere impune, si possis; secundum, nec facere nec pati; mi-

---

na quisquis patriae adquisierit, hoc est, eversis civitatibus gentibusque deletis, aerarium pecunia referserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in caelum; in hoc putatur summa et perfecta esse virtus: qui error non modo populi, et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui praecepta quoque dant ad injustitiam.—*Lactantius Inst. VI.6.*

serrimum, digladiari semper tum faciendis tum accipiendis injuriis. Ita qui primum illud adsequi *.....

XI...Praeter Arcadas et Athenienses, qui, credo, timentes hoc interdictum justitiae ne quando existeret, commenti sunt se de terra, tanquam hos ex arvis musculos, extitisse.

XII. Ad haec illa dici solent primum ab iis, qui minime sunt in disserendo mali; qui in hac causa eo plus auctoritatis habent,

* Huc pertinent quae dicit Lactantius, argumenta et saepe etiam verba Ciceronis referens: Carneadis summa disputationis haec fuit: Jura sibi homines prò utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus, et apud eosdem pro temporibus saepe mutata; jus autem naturale esse nullum. Omnes et homines et alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse justitiam, aut, si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret alienis commodis consulens. Et inferebat haec argumenta: Omnibus populis qui florerent imperio, et Romanis quoque ipsis qui totius orbis potirentur, si justi velint esse, hoc est, si aliena restituant, ad casas esse redeundum, et in egestate ac miseriis jacendum.

Tum, omissis communibus, ad propria veniebat: Bonus vir, inquit, si habeat servum fugitivum vel do-

quia cum de viro bono quaeritur, quem apertum et simplicem volumus esse, non sunt in disputando vafri, non veteratores, non malitiosi. Negant enim, sapientem idcirco virum bonum esse, quod eum sua sponte ac per se bonitas et justitia delectet; sed quod vacua metu, cura, sollicitudine, periculo, vita bonorum virorum sit: contra autem improbis semper aliquis scrupus in animis haereat, semper iis ante oculos judicia et supplicia versentur. Nullum autem

---

mum insalubrem ac pestilentem, quae vitia solus sciat, et ideo proscribat ut vendat, utrumne profitebitur fugitivum servum vel pestilentem domum se vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur, bonus quidem, quia non fallet; sed tamen stultus judicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulet; sed idem malus, quia fallet. Rursus, si reperiat aliquem qui aurichalcum se putet vendere, cum sit illud aurum; aut plumbum, cum sit argentum, tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? Stultum plane videtur malle magno. Unde intelligi volebat, et eum qui sit justus ac bonus, stultum esse; et eum, qui sapiens, malum.

Transcendebat ergo ad majora, in quibus nemo posset sine periculo vitae justus esse. Dicebat enim; Nempe

mantino foedere. Quis ignorabat Q. Pompeium fecisse foedus, eadem in causa esse Mancinum? Alter vir optimus etiam suasit rogationem, me ex senatus consulto ferente; alter acerrime se defendit. Si pudor quaeritur, si probitas, si fides, Mancinus haec attulit; si ratio, consilium, prudentia, Pompeius antestat.

. . . . . .

XV. Ergo illam rem populi, id est rem

---

diffusa in omnes, constans, sempiterna; quae vocet ad officium jubendo, vetando a fraude deterreat, quae tamen neque probos frustra jubet aut vetat, nec improbos jubendo aut vetando movet. Huic legi nec obrogari fas est, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari potest: nec vero aut per senatum aut per populum solvi hac lege possumus: neque est quaerendus explanator aut interpres ejus alius: nec erit alia lex Romae, alia Athenis; alia nunc, alia posthac; sed et omnes gentes et omni tempore una lex et sempiterna et immutabilis continebit; unusque erit communis quasi magister et imperator omnium Deus; ille legis hujus inventor, disceptator, lator; cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac, naturam hominis aspernatus, hoc ipso luet maximas poenas, etiam si cetera supplicia, quae putantur, effugerit. *Lactant. inst.* VI. 8.

publicam, quis diceret tum, cum crudelitate unius oppressi essent universi? neque esset enim vinculum juris, nec consensus ac societas coetus, quod est populus. Atque hoc idem Syracusis. Urbs illa praeclara, quam ait Timaeus Graecarum maximam, omnium autem esse pulcherrimam, arx visenda, portus usque in sinus oppidis et ad urbis crepidines infusi, viae latae, porticus, templa, muri, nihilo magis efficiebant, Dionysio tenente, ut esset illa res publica: nihil enim populi, et unius erat populus ipse. Ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est plane nullam esse rem publicam.

XVI. Praeclare quidem dicis, Laelius; etenim video jam quo pergat oratio. S. Videsne igitur ne illam quidem quae tota sit in factionis potestate, posse vere dici rem publicam. L. Sic plane judico. S. Et rectissime quidem judicas: quae enim fuit tum Atheniensium res, quum post magnum illud Peloponnesiacum bellum triginta viri illi urbi injustissime praefuerunt? num aut

vetus gloria civitatis, aut species praeclara oppidi, aut theatrum, gymnasia, porticus, aut propylaea nobilia, aut arx, aut admiranda opera Phidiae, aut Piraeus ille magnificus rem publicam efficiebat? Minime vero, Laelius; quoniam quidem populi res non erat. S. Quid, cum decemviri Romae sine provocatione fuerunt, tertio illo anno, quum vindicias amisisset ipsa libertas? L. Populi nulla res erat; immo vero id populus egit, ut rem suam recuperaret.

XVII. S. Venio nunc ad tertium genus illud in quo esse videbuntur fortasse angustiae, quum per populum agi dicuntur et esse in populi potestate omnia; quum de quocumque vult supplicium sumit multitudo, quum agunt, rapiunt, tenent, dissipant quae volunt; potesne tum, Laeli, negare rem esse illam publicam quum populi sint omnia, quoniam quidem populi esse rem volumus rem publicam? Tum Laelius: Ac nullam quidem citius negaverim esse rem publicam *quam quae* tota *sit in multitudinis potestate: plane ut* nobis non placebat Syracusis fuisse rem publicam neque Agrigenti, neque A-

tienis, quum essent tyranni; neque *Romae* quum decemviri: nec video qui magis in multitudinis dominatu rei publicae nomen appareat: quia primum mihi populus non est, ut tu optime definisti, Scipio, nisi qui consensu juris continetur; sed est tam tyrannus iste conventus quam si esset unus; hoc etiam tetrior, quia nihil ista, quae populi speciem et nomen imitatur, immanius bellua est. Nec vero convenit quum furiosorum bona legibus in aguatorum potestate sint, quod eorum jam.....

XVIII. ...dici possint, cur illa sit res publica resque populi, quae sunt dicta de regno? Et multo etiam magis, inquit Mummius: nam in regem potius cadit domini similitudo, quod est unus: plures vero boni in qua re publica rerum potientur, nihil poterit esse illa beatius. Sed tamen vel regnum malo, quam liberum populum; id enim tibi restat genus vitiosissimae rei publicae tertium.

XIX. Hic Scipio, Agnosco, inquit, tuum moretn istum, Spuri, aversum a ratione po-

pulari: et quamquam potest id lenius ferri, quam tu soles ferre, tamen adsentior, nullum esse de tribus his generibus quod sit probandum minus. Illud tamen non adsentior tibi, praestare regi optimates; si enim sapientia est quae gubernet rem publicam, quid tandem interest haec in uno ne sit an in pluribus? Sed errore quodam fallimur ita disputando: cum enim optimates appellantur, nihil potest videri praestabilius. Quid enim optimo melius cogitari potest? Quum autem regis est facta mentio, occurrit animis rex etiam injustus: nos autem de injusto rege nihil loquimur nunc quum de ipsa regali re publica quaerimus. Quare cogitato Romulum aut Pompilium aut Tullum regem, forsan non tam illius te rei publicae poenitebit. M. Quam igitur relinquis populari rei publicae laudem? Tum ille: Quid tibi tandem, Spuri, Rhodiorum, apud quos nuper fuimus, una, nulla ne videtur esse res publica? M. Mihi vero videtur; et minime quidem vituperanda. S. Recte dicis: sed si meministi, omnes erant idem tum de plebe tum senato-

res, vicissitudinesque habebant quibus mensibus populari munere fungerentur, quibus senatorio: utrobique autem conventitium accipiebant; et in theatro et in curia res capitalis et reliquas omnes judicabant idem *.

* Ad prooemium hujus libri pertinent etiam sequentia: In libro tertio de re publica Tullius hominem dicit non ut a matre, sed ut a noverca natura, editum in vitam, corpore nudo fragili et infirmo; animo autem anxio ad molestias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines: in quo tamen inesset tamquam obrutus quidam divinus ignis ingenii et mentis. *Augustinus contra Julian.* IV. ff. 60.

Homo, cum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est: et ea omnia quae firmiora nascuntur, etiam si vim caeli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. Ita fit ut plus homini conferat ratio, quam natura mutis; quoniam in illis nec magnitudo virium, neque firmitas corporis efficere potest, quo minus aut opprimantur a nobis, aut nostrae subjecta sint potestati, &c. Plato naturae gratias egit, quod homo natus esset, &c. *Lact. de Opificio Dei, cap. III.*

Hominis causâ videtur cuncta alia genuisse Natura, magnâ saeva mercede contra tanta sua munera: ut non sit satis aestimare, parens melior homini, an tristior noverca

fecit. Ante omnia, unum animantium cinctorum alienis velat opibus; ceteris varie tegumenta tribuit, testas, cortices, coria, spinas, villos, setas, pilos, plumam, pennas, squamas, vellera. Truncos etiam arboresque cortice, interdum gemino, a frigoribus et calore tutatis est. Hominem tantum nudum, et in nuda humo, natali die abjicit ad vagitus statim et ploratum, nullumque tot animalium aliud ad lacrymas, et has protinus vitae principio. At hercule risus, praecox ille et celerrimus, ante quadragesimum diem nulli datur. Ab hoc luctis rudimento, quae ne feras quidem inter nos genitas, vincula excipiunt, et omnium membrorum nexus: isque feliciter natus jacet, manibus pedibusque devinctis, flens, animal ceteris imperaturum; et a suppliciis vitam auspicatur, unam tantum ob culpam, quia natum est. Heu dementiam ab his initiis existimantium, ad superbiam se genitos!

Prima roboris spes, primumque temporis munus quadrupedi similem facit. Quando homini incessus? quando vox? quando firmum cibis os? quamdiu palpitans vertex, summae inter cuncta animalia imbecillitatis indicium? Jam morbi, totque medicinae contra mala excogitatae, et hae quoque subinde novitatibus victae. Cetera sentire naturam suam, alia pernicitatem usurpare, alia praepetes volatus, alia nare: hominem scire nihil sine doctrina, non fari, non ingredi, non vesci: breviterque non aliud naturae sponte, quam flere. Itaque multi exstitere, qui non nasci optimum censerent, aut quam ocyssime aboleri.

Uni animantium luctus est datus, uni luxuria, et quidem innumerabilibus modis, ac per singula membra: uni ambitio, uni avaritia, uni immensa vivendi cupido, uni superstitio, uni sepulturae cura, atque etiam post se de futuro. Nulli vita fragilior, nulli rerum omnium libido major, nulli pavor confusior, nulli rabies acrior. Denique cetera animantia in suo genere probe degunt: congregari videmus, et stare contra dissimilia. Leonum feritas inter se non dimicat; serpentium morsus non petit serpentes: ne maris quidem belluae ac pisces, nisi in diversa genera, saeviunt. At hercule homini plurima ex homine sunt mala.

MISERET atque etiam pudet aestimantem, quam sit frivola animalium superbissimi origo, cum plerumque abortus causa fiat odor a lucernarum extinctu. His principiis nascuntur tyranni, his carnifex animus. Tu, qui corporis viribus fidis, tu qui fortunae munera amplexaris, et te ne alumnum quidem ejus existimas, sed partum: tu cujus semper tinctoria est mens, tu qui te Deum credis, aliquo successu tumens, tanti perire potuisti; atqui etiam hodie minoris potes, quantalo serpentis ictus dente: aut etiam, ut Anacreon poeta, acino uvae passae: ut Fabius Senator Praetor, in lactis haustu uno pilo strangulatus. Is demum profecto vitam aequa lance pensitabit, qui semper fragilitatis humanae memor fuerit.—Plin. Hist. VII. 1. & 7.

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBER IV.

Libri Quarti minimum in Vaticano Palimpsesto fragmentum superest, et ne inde quidem quod hic promi mereatur. Sequentia ex Augustino sumuntur.

Quid autem hinc senserint Romani veteres, Cicero testatur in libris quos de re publica scripsit, ubi Scipio disputans ait: Numquam comoediae, nisi consuetudo vitae pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent. Et Graeci quidem antiquiores vitiosae suae opinionis quandam convenien-

tam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut quod vellet comoedia, de quo vellet, nominatim diceret. Itaque, sicut in eisdem libris loquitur Africanus: Quem illa non adtigit? vel potius quem non vexavit? cui pepercit? Esto, populares homines improbos in re publica, seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum laesit. Patiamur, inquit; etsi ejusmodi cives a censore melius est quam a poeta notari: sed Periclem, cum jam suae civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli praefuisset, violari versibus et eos agi in scena non plus decuit, quam si Plautus noster voluisset, aut Naevius Publio et Cnaeo Scipioni, aut Caecilius Marco Catoni maledicere. Deinde paulo post: Nostrae, inquit, contra duodecim tabulae, quum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis occentavisset, sive carmen condidisset quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Praeclare; judiciis enim magistratuum, disceptationibus legitimis propositam vitam, non poetarum ingeniis, habere

debemus: nec probrum audire, nisi ea lege ut respondere liceat, et judicio defendere. *Haec ex Ciceronis Quarto de re publica libro ad verbum excerpenda arbitratus sum, nonnullis propter faciliorem intellectum vel praetermissis vel paululum commutatis. Dicit deinde alia, et sic concludit hunc locum, ut ostendat,* veteribus displicuisse Romanis vel laudari quemquam in scena vivum hominem vel vituperari. *Aug. C. D. II. 9.*

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBER V.

Liber Quintus nihil codici Palimpsesto Angeli Maii, praeter quaedam levioris momenti, debet. Quod sequitur, ab Augustino (C. D. II. 21.) ex Libri Quinti principio laudatur.

. . . . . .

Moribus antiquis res stat Romana virisque:

quem quidem ille (Ennius) versum, vel brevitate vel veritate, tamquam ex oraculo mihi quodam esse effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri praefuissent, aut fundare aut tamdiu tenere potuissent tantam et tam juste lateque imperantem rem publicam. Itaque ante nostram memoriam,

et mos ipse patrius praestantes viros adhibebat, et veterem morem ac majorum instituta retinebant excellentes viri. Nostra vero aetas cum rem publicam sicut picturam accepisset egregiam, sed jam evanescentem vetustate, non modo eam coloribus iisdem quibus fuerat renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem ejus et extrema tamquam lineamenta servaret. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare Romanam? quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non modo non colantur sed etiam ignorentur. Nam de viris quid dicam? Mores enim ipsi interierunt virorum penuria, cujus tanti mali non modo reddenda ratio nobis, sed etiam tamquam reis capitis quodam modo dicenda causa est. Nostris enim vitiis, non casu aliquo, rem publicam verbo retinemus, re ipsa vero jam pridem amisimus.

M. TULLII CICERONIS

DE RE PUBLICA

LIBRI SEXTI FRAGMENTUM.

SCIPIONEM haec occasio ad narrandum somnium provocavit, quod longo tempore se testatus est silentio condidisse. Cum enim Laelius quereretur nullas Nasicae statuas in publico in interfecti tyranni remunerationem locatas; respondit Scipio post alia in haec verba:—" Sed quamquam sapientibus conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis est praemium; tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhaerentes, nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quaedam et viridiora praemiorum genera desiderat. Quae tandem ista sunt, inquit Laelius? Tum Scipio; Patimini me, inquit, quoniam tertium diem jam feriati sumus,"—et cetera, quibus ad narrationem somnii venit, docens illa esse stabiliora et viridiora praemiorum genera, quae ipse vidisset in caelo bonis rerum publicarum servata rectoribus.—*Macrob. in Som. Scip.* IV.

SOMNIUM.

S. Cum in Africam venissem M'. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus, ut scitis, militum, nihil mihi potius fuit quam ut Masinissam convenirem, regem familiae nostrae justis de causis amicissimum. Ad quem ut veni, complexus me senex collacrimavit; aliquantoque post suspexit in caelum, et, Grates, inquit, tibi ago, summe sol, vobisque reliqui caelites, quod antequam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cujus ego nomine ipso recreor: ita nunquam ex animo meo discedit illus optimi atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra re publica percontatus est: multisque verbis ultro citroque habitis, ille nobis consumtus est dies.

Pôst autem, regio apparatu accepti, sermonem in multam noctem produximus, cum senex nihil nisi de Africano loqueretur, omniaque ejus non facta solum, sed

etiam dicta meminisset. Deinde, ut cubitum discessimus, me et fessum de via, et qui ad multam noctem vigilassem, arctior quam solebat somnus complexus est. Hic mihi (credo equidem ex hoc quod eramus locuti: fit enim fere ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui) Africanus se ostendit illa forma, quae mihi ex imagine ejus, quam ex ipso erat notior: quem ut agnovi, equidem cohorrui: sed ille, Ades, inquit, animo, et omitte timorem, Scipio, et quae dicam, trade memoriae.

Videsne illam urbem, quae parere populo Romano coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere? (ostendebat autem Carthaginem de excelso et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis paene miles? hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum quod habes adhuc a nobis hereditarium. Cum autem Carthaginem deleveris, trium-

phum egeris, censorque fueris, et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, deligere iterum consul absens, bellumque maximum conficies, Numantiam exscindes. Sed cum eris curru Capitolium invectus, offendes rem publicam perturbatam consiliis nepotis mei.

Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae lumen animi, ingenii, consiliique tui. Sed ejus temporis ancipitem video *quasi* fatorum viam. Nam cum aetas tua septenos octies solis anfractus reditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter altera de causa, habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint; in te unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas: te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur; tu eris unus in quo nitatur civitatis salus; ac ne multa, dictator rem publicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic cum exclamasset Laelius, ingemuissentque ceteri vehementius; leniter arridens Scipio, quaeso, inquit, ne me

e somno excitetis, et pax sit rebus: audite cetera.

Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandam rem publicam, sic habeto: omnibus qui patriam conservarint, adjuverint, auxerint, certum esse in caelo definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruantur: nihil est enim illi principi Deo qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia coetusque hominum jure sociati, quae civitates appellantur: harum rectores et conservatores hinc profecti, huc revertuntur.

Hic ego, etsi eram perterritus non tam metu mortis quam insidiarum a meis, quaesivi tamen, viveretne ipse et Paulus pater et alii, quos nos extinctos arbitraremur. Immo vero, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tanquam e carcere evolaverunt: vestra vero quae dicitur vita, mors est: quin tu aspicias ad te venientem Paulum patrem. Quem ubi vidi, equidem vim lacrimarum profudi: ille autem me complexus atque osculans flere prohibebat.

Atque ego ut primum, fletu represso,

loqui posse coepi, quaeso, inquam, pater sanctissime atque optime, quoniam haec est vita, ut Africanum audio dicere, quid moror in terris quin hinc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille; nisi Deus is, cujus hoc templum est omne quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest: Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur; hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus quae sidera et stellas vocatis; quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis; nec injussu ejus, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum adsignatum a Deo defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, justitiam cole et pietatem; quae cum sit magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est: ea vita via est in caelum, et in

hunc coetum eorum qui jam vixerunt, et, corpore laxati, illum incolunt locum quem vides.

Erat autem is splendidissimo candore inter flammas circus elucens, quem vos, ut a Graiis accepistis, orbem lacteum nuncupatis: ex quo omnia mihi contemplanti praeclara cetera et mirabilia videbantur. Erant autem eae stellae, quas esse nunquam ex hoc loco vidimus: et eae magnitudines omnium, quas esse nunquam suspicati sumus: ex quibus erat illa minima, quae ultima caelo, citima terris, luce lucebat aliena. Stellarum autem globi terrae magnitudinem facile vincebant. Jam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum ejus attingimus, poeniteret.

Quam cum magis intuerer, quaeso, inquit Africanus, quousque humi defixa tua mens erit? nonne adspicis, quae in templa veneris? novem tibi orbibus vel potius globis connexa sunt omnia: quorum unus est caelestis, extimus, qui reliquos omnis complectitur, summus ipse Deus, arcens et continens ceteros: in quo infixi sunt illi qui

volvuntur stellarum cursus sempiterni: cui subjecti sunt septem, qui versantur retro contrario motu atque caelum; ex quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant. Deinde est hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor, qui dicitur Jovis: tum rutilus horribilisque terris, quem Martium dicitis: deinde subter mediam fere regionem Sol obtinet, dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce illustret et compleat. Hunc ut comites consequuntur, alter Veneris, alter Mercurii, cursus: in infimoque orbe Luna, radiis solis accensa, convertitur. Infra autem jam nihil est, nisi mortale et caducum, praeter animos generi hominum munere deorum datos; supra lunam sunt aeterna omnia; nam ea quae est media et nona Tellus, neque movetur, et infima est, et in eam feruntur omnia suo nutu pondera.

Quae cum intuerer stupens, ut me recepi, Quid? hic, inquam, quis est qui complet aures meas tantus et tam dulcis sonus? Hic est, inquit ille, qui intervallis conjunctus

imparibus, sed tamen pro rata portione distinctis, impulsu et motu ipsorum orbium conficitur: qui acuta cum gravibus temperans, varios aequabiliter concentus efficit: nec enim silentio tanti motus incitari possunt, et natura fert ut extrema, ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. Quam ob causam summus ille caeli stellifer cursus, cujus conversio est concitatior, acuto et excitato movetur sono: gravissimo autem hic lunaris atque infimus: nam terra, nona, immobilis manens, ima sede semper haeret, complexa medium mundi locum. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos: qui numerus rerum omnium fere nodus est: quod docti homines nervis imitati atque cantibus, aperuere sibi reditum in hunc locum: sicut alii qui praestantibus ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. Hoc sonitu oppletae aures hominum obsurduerunt: nec est ullus hebetior sensus in vobis: sicut ubi Nilus, ad illa quae Cataduppa nominantur, praecipitat ex altissimis montibus, ea gens, quae illum locum acco-

lit, propter magnitudinem sonitus, sensum audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint, sicut intueri solem adversum nequitis, ejusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Haec ego admirans, referebam tamen oculos ad terram identidem.

Tum Africanus, Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quae si tibi parva, ut est, ita videtur, haec caelestia semper spectato; illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem sermonis hominum, aut quam expetendam gloriam consequi potes? Vides habitari in terra raris et angustis in locis; et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interjectas: hosque qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim aversos, partim etiam adversos stare vobis: a quibus expectare gloriam certe nullam potestis.

Cernis autem eandem terram quasi qui-

busdam redimitam et circumdatam cingulis: e quibus duos maxime inter se diversos, et caeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos, obriguisse pruina vides; medium autem illum et maximum, solis ardore torreri. Duo sunt habitabiles, quorum australis ille, in quo qui insistunt adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus: hic autem alter subjectus aquiloni, quem incolitis, cerne quam tenui vos parte contingat. Omnis enim terra quae colitur a vobis, angusta verticibus, lateribus latior, parva quaedam insula est, circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod magnum, quem oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine, quam sit parvus vides. Ex his ipsis cultis notisque terris, num aut tuum aut cujusquam nostrûm nomen vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, vel illum Gangem transnatare? quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut aquilonis austrive partibus tuum nomen audiet? quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustiis vestra gloria

se dilatari velit. Ipsi autem qui de vobis loquuntur, quamdiu loquentur?

Quin etiam si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuscujusque nostrum a patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam adsequi possumus. Quid autem interest, ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, cum ab iis nullus fuerit qui ante nati sint? qui nec pauciores, et certe meliores fuerunt viri.

Cum praesertim apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit. Homines enim populariter annum tantummodo solis, id est unius astri, redita metiuntur: cum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eandemque totius anni descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest: in quo vix dicere audeo, quam multa saecula hominum teneantur. Namque ut olim deficere sol hominibus extinguique

visus est, cum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit; ita quandoque eadem parte sol eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium stellisque revocatis, expletum annum habeto: hujus quidem anni nondum vigesimam partem scito esse conversam.

Quocirca si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris, quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem et aeternam domum contueri; neque te sermonibus vulgi dederis, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum: suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus: quid de te alii loquantur, ipsi videant; sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum quas vides; nec unquam de ullo perennis fuit; et obruitur hominum interitu; et oblivione posteritatis extinguitur.

Quae cum dixisset, ego vero, inquam, o Africane, siquidem bene meritis de patria

quasi limes ad caeli aditum patet, quamquam a pueritia vestigiis ingressus patriis, et tuis, decori vestro non defui; nunc tamen, tanto praemio proposito, enitar multo vigilantius. Et ille, Tu vero enitere, et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc: nec enim tu es, quem forma ista declarat, sed mens cujusque, is est quisque; non ea figura, quae digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse: siquidem Deus est qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit et moderatur et movet id corpus cui praepositus est, quam hunc mundum ille princeps Deus: et, ut mundum ex quadam parte mortalem ipse Deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet.

Nam quod semper movetur, aeternum est; quod autem motum adfert alicui, quodque agitatur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur quod sese movet, quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moveri quidem desinit. Quin etiam ceteris quae moventur, hic fons, hoc principium

est movendi. Principio autem nulla est origo: nam ex principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re: nec enim esset principium, quod gigneretur aliunde: quod si nunquam oritur, ne occidit quidem unquam. Nam principium extinctum, nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit: siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur; id autem nec nasci potest, nec mori: vel concidat omne caelum, omnisque natura consistat necesse est, nec vim ullam nancisca-tur, quae a primo impulsu moveatur.

Cum pateat igitur aeternum id esse, quod a se ipso moveatur, quis est qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore et suo: nam haec est natura propria animi atque vis. Quae si est una ex omnibus, quae sese moveat, neque nata est certe, et aeterna est. Hanc tu exerce in optimis rebus; sunt autem optimae, curae de salute patriae; quibus agita-
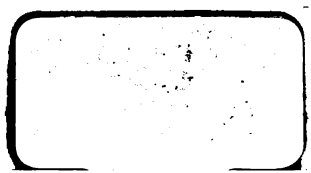
tus et excercitatus animus, velacius in hanc sedem et domum suam pervolabit. Idque ocius faciet, si jam tum, cum erit inclusus in corpore, eminebat foras, et eat quae extra erunt contemplans, quam maxime se a corpore abstrahet. Nam eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros praebuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, deorum et hominum jura violaverunt; corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur; nec hunc in locum, nisi multis exagitati saeculis, revertuntur. Ille discessit; ego somnio solutus sum.